

चांदोबा

ऑगष्ट १९७१

मित्रभेद

[२४]

वधू येथवर गोष्ट सांगून पुढे म्हणाली–
"तेव्हां विधिलिखित कधी टाळता येत नाही. मी या सापाशी लग्न केले नाही तर माझ्या वडिलांना शंभर कन्यांचा वध केल्याचे पाप लागेल." आणि तिने सापाशी थाटामाटाने लग्न करून घेतले आणि पतिसेवा श्रद्धाभक्तिपूर्वक करू लागली.

एक दिवशी रात्री तो साप त्याला ठेवले होते त्या टोपल्यातून उठून सुंदर मानव देह धारण करून आपल्या बायकोच्या बिछान्यावर शेजारी येऊन बसला. कोणी परपुरुष असावा असे वाटून ती चटदिशी उठून दार उघडून बाहेर येऊन उभी राहली.

तो म्हणाला–"प्रिये! मी तुझा पती आहे!"

तिला विश्वास वाटावा म्हणून टोपल्यात त्याचा जो निर्जीव देह पडला होता त्यात त्याने प्रवेश केला आणि थोडा वेळ तो जिवंत झाल्याचे दाखवून पुन्हा बाहेर आला.

आपल्या नवऱ्याला मानवरूप आल्याचे पाहून तिला परमानंद झाला. त्याच्या डोक्यावर किरीट व अंगा खांद्यावर राजवस्त्रे व आभूषणें पाहून तिने त्याला नमस्कार केला.

ती नवरा बायको झोपून उठल्यावर आपला जावई मनुष्यच असल्याचे देवशर्माला कळले. त्याने सापाचा तो निर्जीव देह जाळून टाकला.

ती गोष्ट पुरी झाल्यावर बलभद्र म्हणाला–"आपण या मठाबरोबर या महापुरुषाचा देह जाळून टाकावा म्हणजे तो दैवीशरी रात कायमचा राहील!"

राजाने होकार दिल्यावर बलभद्राने मठाला आग लावली आणि त्यात तो कपटी संन्यासी जळून गेला.

कपटी संन्याशाची गोष्ट पुरी करून करटक म्हणाला–"तुझा हा कट फार धोक्याचा आहे. तो सोडून दे."

तेव्हां दमनक म्हणाला–"हे मात्र अगदी निरर्थक म्हणावे लागेल. तू कोट्यावधी तत्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगितल्यास तरी मी करीत असलेल्या प्रयत्नाची बरोबरी करू शकणार नाहीस. तेवढा विचार करण्याची गरजच नाही. ही प्रत्यक्ष गोष्ट आहे. हा बैलाचा देह आपल्याला कित्येक महिने पुरेल जगायला. त्याचा देह माझ्या डोळ्यासमोर नाचतो आहे. परंतु त्या हुशार कोल्ह्यासारखी माझी युक्ती फळास आल्याशिवाय ही गोष्ट गुप्तच राहू दे."

"काय रे ती गोष्ट?" करटकाने दमनकाला विचारले.

दमनकाने गोष्ट सांगायला सुरवात केली :

हुशार कोल्हा

एका जंगलात वज्रदंष्ट्र नावाचा एक सिंह रहात असे. त्याच्या पदरी तिघे मंत्री होते. चमरक नावाचा एक कोल्हा, एक लांडगा व एक उंट.

एके दिवशी सिंहाचे एका पिसाळलेल्या हत्तीशी युद्ध झाले आणि त्यांत सिंहाला

फार लागले. त्या दिवसापासून त्याला आपल्या गुहेबाहेर येणे देखील अशक्य झाले. भुकेने व तहानेने त्याचा जीव कासावीस झाला. त्याला शिकार करणे अशक्य वाटत होते. म्हणून त्याने आपल्या मंत्र्यांना बोलावून सांगितले की तुम्ही शिकार करून कोणता तरी प्राणी धरून घेऊन या.

परंतु त्याच्या मंत्र्यांना एकही प्राणी शिकार करून आणणे जमले नाही.

तेव्हां चमरक कोल्हा मनात विचार करू लागला–"या उंटाला ठार केला तर आपल्या सर्वांना काही काळ पोटभर खायला मिळेल. परंतु उंट मंत्री व मित्र असल्या कारणाने सिंह त्याला ठार करायला

कबूल होणार नाही, म्हणून उंटाने स्वतः मरण्याची तयारी दाखविण्यासाठी काही तरी युक्ती काढली पाहिजे."

तो उंटाला म्हणाला–"मित्रा! आपला मालक खायला न मिळाल्याने उपाशी मरणार असे दिसते आहे. मालक मरण-पावले तर आपणांला सुद्धां मरण येणार. म्हणून तुला व मालकाला दोघांच्या हिताची एक गोष्ट मी सुचवावी म्हणतो."

"मग सांग काय सूचना आहे ती. मी करतो त्याप्रमाणे. मालकाची मदत केल्याचा पुण्यलाभ होईल." उंट म्हणाला.

"बाबारे! तू आपला देह आपल्या मालकाला शंभर टक्के व्याजाने दे. मरण पावल्यावर तुला दुप्पट जीवनसत्वे असलेला जन्म लाभेल." कोल्हा उंटाला म्हणाला.

"मृत्युदेवतेला ही अट मान्य असेल तर मला सुद्धा हरकत नाही." उंट म्हणाला.

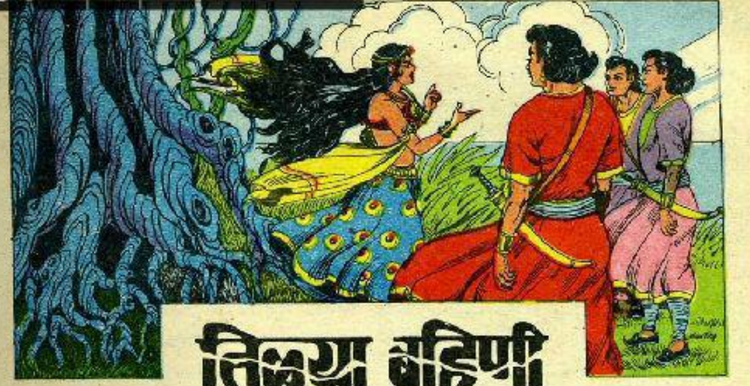
कोल्हा सिंहाला जाऊन म्हणाला–"मालक! आम्ही किती फिरलो आणि खूप शोध केला, परंतु एकही प्राणी मिळाला नाही." सिंह हताश झाल्यासारखा झाला. तेव्हां कोल्हा म्हणाला–

"परंतु एक चांगली गोष्ट पण सांगावी म्हणतो. आपला मित्र उंट आपला देह आपणांस शंभर टक्के व्याजाने द्यायला तयार झाला आहे. आपण मृत्यु देवतेला तेवढी विनंती करावी की त्याने उंटाला त्याचा देह शंभर टक्के व्याजाने पुढल्या जन्मी परत करावा.

सिंह त्या गोष्टीस कबूल झाला. त्याने उंटाचे आभार मानले आणि त्याने मृत्यु-देवतेला साक्षीदार ठेवून वचन दिले आणि उंटाला ठार केले. कोल्ह्याने व लांडग्याने उंटाचा देह फाडला आणि लचके तोडायला सोयीचा करून ठेवला. त्या कोल्ह्याची ती युक्ती उंटाचा देह खायला मिळावा ह्यासाठी होती.

सिंहाचा सर्व देह रक्तबंबाळ झाला होता. कोल्हा म्हणाला–"महाराज! आपण नदी-वर जाऊन स्नान करून यावे. तोंपर्यंत उंटाच्या देहावर पाहारा ठेवतो."

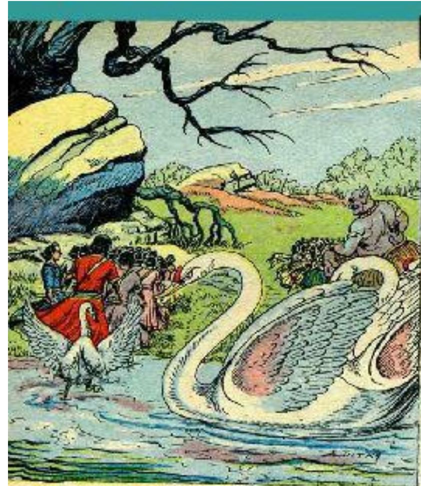
तिळ्या बहिणी

[१२]

[पाहारा देणारा राक्षस सुकेशिनीच्या म्हणण्यावर विश्वास करून सरोवराच्या काठी होणाऱ्या नृत्यगानात भाग घेण्यासाठी दररोज जाऊ लागला. त्या संधीचा फायदा घेऊन सुभाषिणीने दगडाच्या मूर्तींवर मंत्रजल शिपडून त्यांना स्वस्वरूपात आणले. नंतर सर्व मिळून सरोवराच्या काठी आले. पुढे–]

राक्षसाला फसवून तिळी भावंडे कशीबशी बाहेर पडली खरी, परंतु त्यांना भयभीती व शंका वाटतच होती. कारण राक्षसाच्या दृष्टीस न पडण्यास किंवा अदृश्य होण्यास आवश्यक असलेले भस्म ते घालवून बसलेले होते. बरं, राजकन्यां-बरोबर हंसरूपात सरोवरात रहायचा विचार करावा तर राक्षसाला सरोवरात किती हंस आहेत, हे चांगले माहीत होते. म्हणजे तो सहजी वाढलेली संख्या पाहून ओळखू शकला असता. म्हणून हंस होणे शक्यच नव्हते. तेव्हां काय करावे, सुचेना. त्यांना एकेक क्षण युगासारखा वाटू लागला.

एके दिवशी सुभाषिणी तिळ्या भावंडांना म्हणाली–"यापुढे तुम्ही येथे राहणे धोक्याचे आहे. आपण त्याला फसविले आहे तेव्हां राक्षस आपल्यावर सूड उगविल्याशिवाय राहणार नाही. त्याच्या हातात तुम्ही किंवा

आम्ही सांपडलो तर आपल्या जिवाला धोका आहे. उद्या तो आमच्याबरोबर नृत्यगानात सामील व्हायला आला की तुम्ही येथून पाय काढा. तुम्ही स्वतःला कसं वांचवायचे याचा विचार करा. आम्हांला वांचवून नेण्याचा विचार मनातून काढून टाका."

उदयन म्हणाला–"ते कदापि आम्ही मानणार नाही. आमच्या जिवात जीव आहे तोपर्यंत आम्ही तुम्हांला वांचविण्याचा प्रयत्न करणार."

"तसं असेल तर एक उपाय आहे. उद्या तो इकडे येईल तेव्हां आमच्या बरोबर, नृत्यगानासाठी सरोवरातल्या सर्व राजकुमारांना देखील आम्ही घेऊन येऊ. त्यांच्या बरोबर तुम्ही देखील असलात म्हणजे कोणाला संशय येण्यास जागा राहणार नाही. नंतर राक्षस नृत्यगानात गर्क झाला की तुम्ही संधी पाहून त्याचे डोके उडवा." सुभाषिणीने सुचविले.

तिळ्या भावंडांना ते मान्य झाले व त्यांनी त्याला होकार दिला. दुसऱ्या दिवशी राक्षस राजकुमारींबरोबर नृत्यगानास आला तेव्हां सुभाषिणीं म्हणाली–"तू एकटा पुरुष इतक्या मुलींमध्ये येणे बरं दिसत नाही, म्हणून सरोवरात जे तरुण पुरुष आहेत त्या सर्वांनासुद्धां नृत्यगानास आणणे बरे होईल. म्हणजे कोणाला काही बोलता येणार नाही. ते जगाविरुद्ध दिसणार नाही."

"एवढ्याशा गोष्टीसाठी माझी परवानगी पाहिजे का? तसेच कर." राक्षस सुभाषिणीच्या हेतू न कळल्यामुळे म्हणाला.

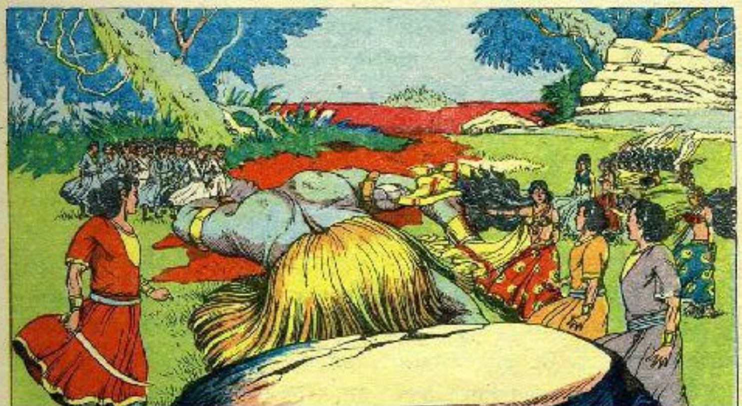
लगेच सरोवरातले सर्व हंस बाहेर आले. त्यांना मानवरूप प्राप्त झाले. त्यांत तिळी भावंडे होती. परंतु नृत्यगानात गर्क झालेल्या राक्षसाच्या ते लक्षात आले नाही.

राजकुमार व राजकन्या मिळून मिसळून नृत्य करीत असतां राक्षसाला त्याच्यावर केवढा मोठा प्रसंग ओढवणार आहे त्याची कल्पनादेखील नव्हती. राक्षस देहभान विसरून स्वतः नाचू लागलेला पाहून उदयनने एका वारात राक्षसाचे मुंडके उडवले व ते जमिनीवर गणगळत सरोवरात जाऊन पडले. सरोवराचे पाणी लालभडक होऊन गेले.

त्याच बरोबर आणखी एक अद्भुत गोष्ट घडली. राक्षस मेल्याबरोबर तो पाहारा देत होता तो वाडासुद्धा अदृश्य झाला. तिळ्या भावंडांसारखेच राक्षसाच्या हातात सापडलेले राजकुमार दगडाच्या मूर्ती होऊन गेले होते. त्या मूर्ती किंवा पुतळे मात्र जागच्या जागी तसेच राहून गेले होते.

तेव्हां सुहासिनी म्हणाली–"पहात उभे कशाला राहला आहां? मंत्रजल आणून शिपडा त्यांवर व त्यांना मानव रूपात येऊं द्या." तसे केल्याबरोबर सर्व प्रतिमांना मानव रूप मिळाले. त्या लोकांत लहान थोर सर्व पातळीचे लोक होते.

त्या सर्वांनी तिळ्या भावंडांची खूप वाखाणणी केली आणि त्यांचे आभार मानले. स्वप्नांत देखील त्यांना कधी या गोष्टीची कल्पना नव्हती की त्यांना पुन्हां मानवरूप मिळेल व ते माणसासारखे चालू बोलू लागतील. परंतु त्या आनंदांत ही त्या सर्वांना एका गोष्टीची भीती व काळजी वाटत होती. परत आपापल्या घरी आपण पोहोचूं की नाही, यापेक्षा दुसऱ्या राक्षसाच्या दृष्टीस पडलो तर काय होईल, हीच एक चिंता व काळजी सर्वांना वाटत होती.

याविषयी विचार करण्यासाठी सर्व जमले. परंतु कोणालाच काही सुचेना. शेवटी उदयन म्हणाला–"तुम्ही येथेच राहणे तुमच्या हिताचे नाही. तुम्ही येथून पाय काढा. या सर्व राजकन्या व मुलींना त्यांच्या घरी पोचते करण्याची जबाबदारी आम्ही आपल्यावर घेतो. म्हणून तुम्ही आपापल्या घरी निघून जा."

परंतु त्या गोष्टीस कोणी कबूल झाला नाही. त्यांच्या पैकी एक वृद्ध म्हणाला– "मुलांनो! आम्ही आपापल्या घरी पोचणे म्हणजे गप्पा वाटल्या का? त्या दाढी-वाल्याची नजर चुकवून जाणे आम्हांला शक्य तरी होईल का? आपणांला एकच एक गोष्ट साध्य होईल. तुम्ही आम्हांला पुन्हा दगडाच्या मूर्ती करून ठेवा."

त्या गोष्टीस तिळचा भावंडांना कबूल करावे लागले, कारण दुसरा उपायच नव्हता. म्हणून त्यांनी त्यांना दगडाच्या मूर्ती करून टाकले.

आतां आपला बचाव कसा करावयाचा या विचारात ते असतां दुसरा राक्षस आला. याखेपेस तो रिकाम्या हातांनी आला नव्हता. एका राजकन्येला घेऊन आला होता. तो जवळ येत असल्याच्या सूचना मिळताच घाईत तिळचा भावंडांनी सरोवरात उड्या मारल्या आणि हंस होऊन गेले.

दुसऱ्या क्षणाला राक्षस सरोवरावर आला. त्याने बरोबर आणलेल्या राज-कन्येला सरोवरात टाकले. तिलादेखील हंस रूप मिळाले.

त्या राजकन्येला सरोवरात टाकल्या-नंतर तो राक्षस हंस मोजू लागला. आतां-पर्यंत सरोवरात एकंदर सत्तेचाळीस हंसच होते. नवीन राजकन्येला टाकल्यानंतर अट्ठेचाळीस व्हायला पाहिजे होते. त्याचे व्रत पुरे व्हायला एकंदर पन्नास पाहिजे होते. त्यांपैकी अट्ठेचाळीस झाले होते. आतां फक्त दोघांचीच गरज होती. परंतु त्याने हंस मोजून पाहिले ते अट्ठेचाळीस नसून एक्कावन्न झाले होते. ते पाहून तो आनंदाने उड्याच मारू लागला. परंतु दुसऱ्या क्षणाला त्याच्या मनात शंका आली. म्हणून त्याने सर्व हंसांना किनाऱ्यावर यायला सांगितले. ते सर्व हंस बाहेर आल्यावर राक्षसाने करड्या आवाजात विचारले–"तुमच्या पैकी नव्याने आलेले तिघे कोण? मुकाट्याने बोला!"

तिळी भावंडे पुढे येऊन म्हणाली–"हे आम्ही! तू या सर्व भोळ्या भाबड्या राजकन्यांना आणून येथे कशासाठी कैद करून ठेवले आहेस? अजून काही बिघडले नाही. सोड यांना आतां तरी! नाही तर तुझ्या धाकट्या भावाची गत झाली ती तुझी होईल, सांगून ठेवतो!" तिघांनी राक्षसाला धमकावले.

"काय? माझ्या धाकट्या भावाची काय गत झाली? आहे कोठे तो? काय झाले काय?" दुसऱ्या राक्षसाने विचारले.

"काय होणार? मातीचा देह मातीत गेला. त्याच्या बरोबर तुझी माया तो वाडासुद्धा..." तिळी भावंडे असे म्हणत असतांच राक्षस एक क्षणभर ही न थांबता, त्याच्या भावाला भेटायला म्हणून धावला. परंतु जाऊन पाहतो तर तेथे काहीच नव्हते? वाडा अदृश्य झाला होता आणि तेथे फक्त होत्या त्या दगडी मूर्ती!

त्याच्या डोळ्यातून काळजीने आणि रागाने जणुंकाही निखारे बाहेर पडत होते. त्याच स्थितीत तो परतला. त्या अवधीत तिघे भाऊ उद्यानात गेले आणि त्यांनी आंबे तोडून खाल्ले आणि माकडे होऊन झाडावर चढून बसले. ते राक्षसाच्या नजरेस न पडतां एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर उड्या मारीत धुमाकूळ घालू लागले.

शेवटी जीव नकोसा वाटून राक्षस म्हणाला पाहतो, तुम्ही किती वेळ असा स्वतःचा बचाव करता ते." असे म्हणत पुन्हा घारीचे रूप घेऊन आकाश मार्गे निघून गेला.

आणखी काही वेळाने माकड होऊन तिळी भावंडे हिंडत होती तेथे तो दाढीवाला अचानक आला.

माकडांना पाहून म्हणाला–"बरी शिक्षा मिळाली! नाही तर वाढलेली चरबी उतरायची कशी? बरं तर बरं, त्याने तुम्हांला जिवंत सोडलें!"

तो असे बोलण्यात गर्क असता एका माकडाने अनपेक्षितपणे दाढीवाल्याच्या डोक्यावर उडी मारली. दाढीवाला वर पाहून त्याला बाजूला सारण्याच्या प्रयत्न करू लागण्यापूर्वीच दुसऱ्या माकडाने त्याची दाढी धरून दाढीवाल्याला फरफटत

मोठयाने ओरडू लागला–"मेलो! मेलो!" परंतु त्या माकडांनी त्याला सोडले नाही. दाढी धरून ओढणाऱ्या माकडाने त्याला एका झाडावर ओढून नेऊन लोंबकळत ठेवले. त्याची दाढी एका फांदीला बांधून घट्ट गाठी बांधून ठेवल्या. त्यानंतर झाडाखाली उगवलेल्या बेडकाची छत्री खाल्ल्यावर माकडांना पुन्हां मानवरूप आले.

त्यांना पाहून दाढीवाला म्हणाला–"इकडल्या किडया मुंग्यांची सुद्धा तुम्हांला चांगली माहिती असल्याचे दिसते आहे. मला हे माहीत नव्हते म्हणून खुळ्यासारखा मी जवळ आलो. माझी तुम्ही केलीत ती फजिती आता पुरे करा आणि या गरीबाला सोडा पाहू!" असे म्हणत दाढीवाला गयावया करू लागला.

"या खेपेस तुला मुळीच सोडणार नाही, लक्षात असू दे! या पुढे तू राक्षसाचा नोकर नसून आमचा आहेस. असेल कबूल तर आम्ही सांगू तसे वागले पाहिजे. तुझी ती मंत्रवलेली गळ्यातली माळ इकडे टाक आणि राक्षसाविषयी आणखी जी जी गुपिते असतील, निमूटपणे आम्हांला सांग. तू तसे केलेस तर तुला आम्ही मुक्त करू. नाही तर तुला असेच लोंबकळत रहावे लागेल." उदयन शाप दिल्यासारख्या

तेव्हां दाढीवाला म्हणाला–"फार मोठमोठ्या अटी घातल्यात की रे! तुमचा नोकर किंवा चाकर राहण्यास मला मुळीच हरकत नाही. माझा मंत्रवलेला हार सुद्धा मी द्यायला तयार आहे. परंतु राक्षसाविषयीची गुपिते तुम्ही विचारू नका. ती मी उघड सांगितली तर माझ्या डोक्याची शकले होऊन मी तत्काळ मरेन, हे मी पूर्वीच नाही का तुम्हांला सांगितले? ते सांगून मी मेलो तर तुमची सेवा कशी होईल माझ्या हातून? तर मी ती गुपिते सांगून मरू की जिवंत राहून तुमची सेवा करू, हे तुम्हीच सांगा! तरी तुम्ही प्रयत्न केल्यास राक्षसाची गुपिते तुम्हांला सहजी व नक्कीच कळतील!"

मंत्रवलेला हार हाती येतांच उदयनने तो गळ्यात घातला. दाढीवाल्याला सामान्य मानवरूप आले आणि उदयनला दाढीवाल्याचे रूप आले. त्याबरोबर त्याला भस्मे, अंजने, पंचा वगैरे मंत्रवलेल्या वस्तू प्राप्त झाल्या.

लगेच उदयन सरोवराच्या काठी गेला. त्याने हंस रूपात असलेल्या राजकन्यांना बाहेर यायला सांगितले. सर्व बाहेर येऊन रांगेने बसल्या. मंत्रवलेल्या पंच्याच्या कृपेने सर्वांना मोठी मेजवानी मिळाली. नंतर दगडाच्या मूर्ती होऊन गेलेल्या राजकुमारांना मानवरूपात आणून त्यांना मेजवानी देण्यात आली. मेजवानी संपल्यावर उदयन दाढीवाल्याला म्हणाला–"या सर्वांना

घेऊन जाऊन त्यांच्या घरी पोचत्या करून ये!"

ते ऐकून दाढीवाला म्हणाला–"ते तर फार कठीण काम आहे! राक्षसाच्या नजरेस पडलो तर जिवंत सुटणार नाही. म्हणून यांना दगडाच्या मूर्तीरूपाने किंवा हंस रूपाने या सर्वांना आणखी काही काळ येथेच राहू दे. संधी पाहून यांना त्यांच्या घरी पोचते करतां येईल."

तिळ्या भावंडांना ती गोष्ट मान्य करावी लागली. म्हणून त्याप्रमाणे सर्व दगडाच्या मूर्ती होऊन अगर हंस होऊन आपापल्या स्थानी पोचते झाले.

तेवढ्यात राक्षस आला. तो येत असलेला पाहून दाढीवाल्याच्या रूपात असलेल्या उदयनने आपल्या जवळचे भस्म आपल्या दोघां भावांवर टाकले आणि दाढीवाल्यावर टाकले. राक्षस तेथे आला त्या वेळी दाढीवाल्याच्या रूपात एकटा उदयन त्याला दिसला. तो आपला नोकर दाढीवालाच असावा असे समजून राक्षस म्हणाला–"ती माकडे कोठे गेली रे?"

"कोठे जाणार, मालक! त्यांना बांधून आवळून ठार केले!" उदयन म्हणाला.

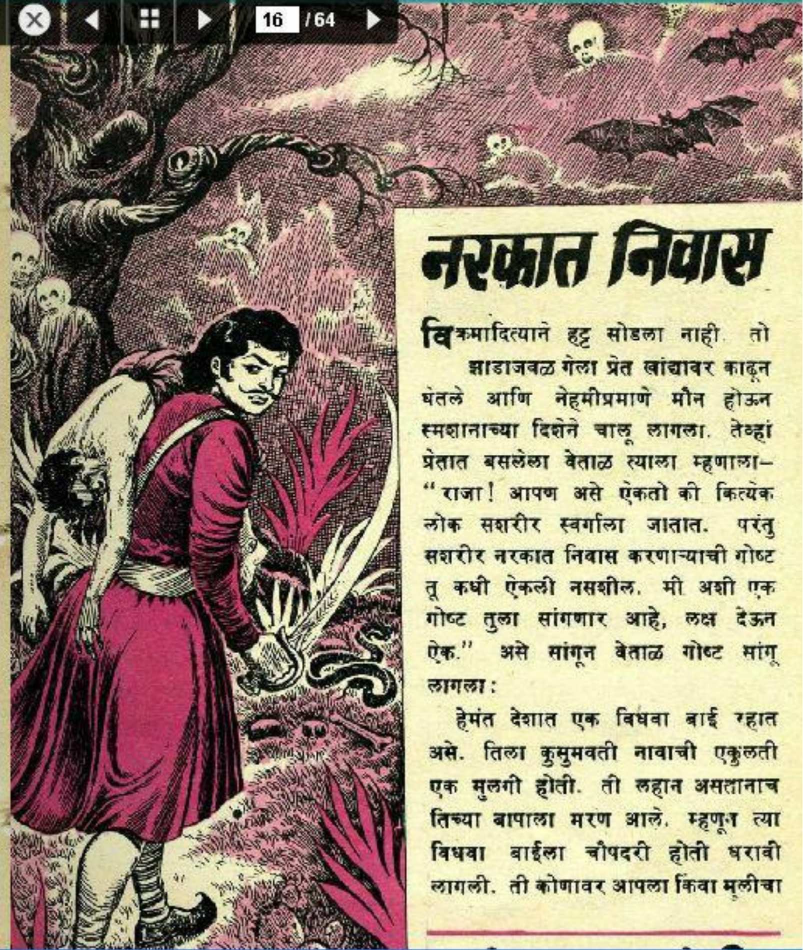
"कोठे आहेत मग ती?" राक्षसाने उत्सुकतेने विचारले.

"या दाखवतो!" असे म्हणत उदयन राक्षसाला एक जुन्या पडक्या विहिरीकडे घेऊन गेला आणि आत पहायला सांगितले.

राक्षसाने घाई घाईने आत वांकून पाहिले. राक्षस पहायला वांकल्याबरोबर उदयनने आपली तलवार उपसून राक्षसाचा शिरच्छेद केला. राक्षसाचे डोके विहिरीत पडले. परंतु विचित्र गोष्ट अशी की त्याच्या धडावर दुसरे डोके उगवले.

राक्षस चटकन मागे वळला आणि दाढीवाल्याच्या रूपात असलेल्या उदयनला आपल्या मुठीत आवळून धरीत म्हणाला–"माझे मीठ खाऊन माझ्याच विरुद्ध उलटलास होय?" असे म्हणत त्याने उदयनला विहिरीत फेकले. (क्रमशः)

नरकात निवास

विक्रमादित्याने हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा! आपण असे ऐकतो की कित्येक लोक सशरीर स्वर्गाला जातात. परंतु सशरीर नरकात निवास करणाऱ्याची गोष्ट तू कधी ऐकली नसशील. मी अशी एक गोष्ट तुला सांगणार आहे, लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला:

हेमंत देशात एक विधवा बाई रहात असे. तिला कुसुमवती नावाची एकुलती एक मुलगी होती. ती लहान असतानाच तिच्या बापाला मरण आले. म्हणून त्या विधवा बाईला चौपदरी होती धरावी लागली. ती कोणावर आपला किंवा मुलीचा

भार न ठेवतां गावोगावी हिंडून भीक मागे. अशाच परिस्थितीत कुसुमावती लहानाची मोठी झाली.

कुसुमावती चांगली वयात आली तो पर्यंत तिच्या आईची प्रकृती पूर्णपणे ढासळली होती. तिला हिंडणे फिरणे अशक्य झाले होते. म्हणून कुसुमावती आपल्या आईला म्हणाली–"आई! मी कुलक्षणी जन्माला आले तेव्हांच बाबा गेले आणि तुला अनेक क्लेश सहन करावे लागले. तुझ्या प्रेमाने व देवाच्या कृपेने माझी प्रकृती बरी आहे. आतां आपण गावोगावी हिंडून भीक मागण्याची गरज नाही. कोणत्यातरी गावी एखाद्या प्रतिष्ठित कुटुंबात काम करून मी स्वतःच्या पोटासाठी मिळवीन व आयुष्यभर तुला कोणत्याही गोष्टीची उणीव भासू देणार नाही."

आईचा होकार मिळताच कुसुमावती आईला एका गावी घेऊन गेली. सायंकाळच्या सुमारास समोर एक प्रतिष्ठित कुटुंब राहते आहे हे पाहून कुसुमावती घरमालकिणीला भेटून म्हणाली–"आई! आजची रात्र काढायला मला व माझ्या आईला परवानगी द्याल का आपल्या पडवीत?"

त्या बाईने होकार दिला. एवढेच नव्हे तर तिने दोघींना जेवायला वाढले व आनंदाने रात्रभर रहायला सांगितले.

दुसऱ्या दिवशी कुसुमवती घर मालकिणीला म्हणाली–"आई! मी एक गरीब बाई आहे, माझी अशक्त आई माझ्या बरोबर आहे. आपण मला सांगाल ते काम मी करीन. मला पगार नको, मला व माझ्या आईला चार घास खायला मिळाले की आम्ही भागवून घेऊ!"

घरमालकीण म्हणाली–"मुली! कामाला काय ग, आमच्या घरात वाटेल तेवढे काम असते. तुझ्यासारखी धडधाकट मुलगी कामाला मिळाली तर आणखी काय पाहिजे? तुम्ही दोघी माझ्या घरी आनंदाने रहा!"

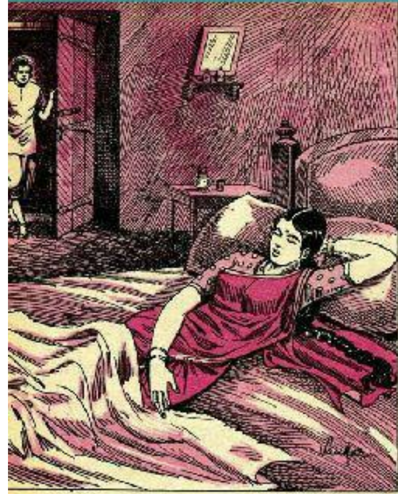
त्या घराच्या मागच्या पडवीला लागून एक खोली होती. कुसुमावती त्या खोलीत आई बरोबर राहू लागली. झाडलोट, भांडीकुंडी, कपडे धुणे, हीच कामे करावी लागत. त्या शिवाय निवडण दळण वगैरे कामे असतच. सर्व वेळ काम मन लावून करी. तिचे काम पाहून घरची मंडळी खूष होती. हळूहळू ओळख वाढली आणि घरच्या व दारच्या सर्व लहान थोर गोष्टी घरमालकिणीच्या तोंडी कुसुमावतीला कळल्या.

एके दिवशी सायंकाळी कुसुमावती घागर भरून घेऊन येत होती तेव्हां घराच्या मागच्या बाजूला तिला चांगली शरीर यष्टी असलेला एक तरुण दिसला. त्याने तिला विचारले–"तू या घरातली दिसत नाहीस कोठून आलीस, काय करतेस?"

"मी या घरची नाही, परगावची! घरकाम करते! पण तुम्ही कोण?" तिने विचारले.

"मी काही दिवसांपासून येथे रहात नाही. तू मला थोडी मदत केली पाहिजेस! तू एक वर्षभर मी कोण कोठे राहतो, हे गुप्त ठेवलेस तर नरकलोकातून मला मुक्ती मिळेल. मी या घरचा एकटा मुलगा, कुलदीपक आहे! मी मूर्खपणाने भुतापिशाच्यांच्या नादी लागून त्यांचा अपमान केला आणि नरकवास भोगीत आहे. मला एक वर्षभर नरकात निवास करावा लागणार आहे." तो म्हणाला.

"मी तुमचे गुपित गुप्त राखीन. सांगा, माझ्याकडून तुम्हांला कोणत्या मदतीची अपेक्षा आहे?" कुसुमावतीने विचारले.

"या घराची मालकीण माझी आई मी नाहीसा झालो त्या दिवसापासून तिने माझी खोली बंद करून कुलूप लावून ठेवले आहे. तू ती खोली स्वत:ला राहण्यासाठी मागून घे. तिने नकार दिला तर तू काम सोडून जाण्याची धमकी दे." असे सांगून तो तरुण अदृश्य झाला.

कुसुमावतीने मालकिणीजवळ ती खोली स्वत:ला राहण्यासाठी मागितली. म्हणाली– "ती खोली दिलीत तर मला शांत झोप मिळेल व कामाला हरूप येईल."

परंतु मालकिणीला राग आला. म्हणाली– "तुझी हिंमत तर बरीच दिसते की ग! ती खोली माझ्या मुलाची आहे. तो हे जग सोडून गेला त्या दिवशी त्याचे प्रेत बाहेर काढल्यानंतर आम्ही कोणाला त्या खोलीत पाऊल टाकू दिले नाही. आम्ही अंतिम संस्कारात लागलो असतां त्याचे प्रेत एकाएकी अदृश्य झाले. लोक म्हणतात की भुते प्रेत उचलून घेऊन गेली. ती खोली तू मागते आहेस?"

"तर मग! मला निरोप द्या! मी आईला घेऊन आणखी कोठे तरी जाईन!" कुसुमावती म्हणाली.

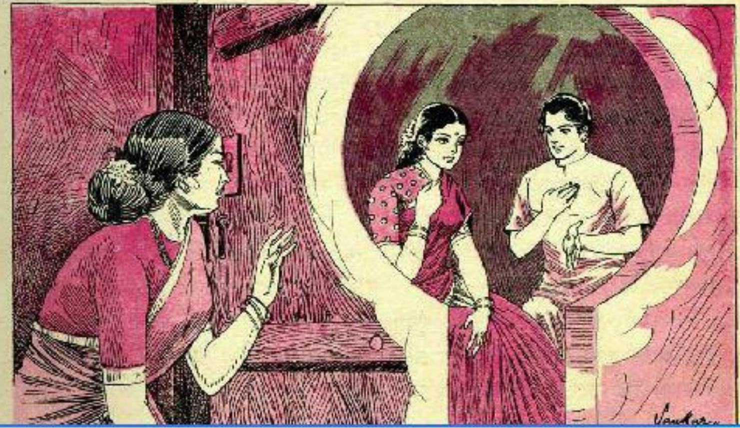
ते ऐकून मालकीण भीत भीत म्हणाली– "त्या खोलीत तू राहणार? ती खोली उघडून झाडलोट करायची सुद्धा आमची छाती होत नाही. तू म्हणते आहेस तर देते खोली उघडून. पहा, बाई! तेवढ्यासाठी काम सोडून जाण्याची गरज नाही." असे सांगून मालकिणीने किल्ली दिली. कुसुमावतीने आभार मानून खोली झाडून पुसून काढली.

त्या खोलीत एक पलंग व अंथरूण पांघरूण सर्व काही होते. कुसुमावती त्या बरच झोपली. मध्यरात्रीच्या सुमारास तो तरुण खोलीत आला. दोघं बराच वेळ बोलत राहली. त्याने तो सशरीर नरकात कसा गेला हे सांगितले. तो खरोखरी मरण पावला नव्हता. भुतांनी माया करून त्याला मृत माणसासारखे बेशुद्ध केले व त्याला सशरीर नरकात नेले. तेथे त्याला भुतांची चाकरी करावी लागे. त्याच्या मुक्तीला एक वर्ष उरले होते. दररोज एक तासभर त्याला कोठेही जाण्यायेण्याची परवानगी होती. परंतु आपल्या कुटुंबांतील कोणत्याही व्यक्तीच्या नजरेस पडतां कामा नये, अशी एक अट पाळावी लागे.

तो तरुण कुसुमावती बरोबर एक तासभर राहून निघून गेला.

त्या दिवसापासून तो दररोज रात्री कुसुमावतीकडे येऊ लागला. तिच्याबरोबर तासभर राहून पुन्हा भुतांबरोबर नरकलोकात जाऊ लागला. काही दिवसांनी कुसुमावतीला दिवस राहले. ती गोष्ट घरमालकिणीच्या लक्षात आली. तिने निरनिराळ्या तऱ्हेने कुसुमावतीच्या पोटांतल्या मुलाचा बाप कोण हे विचारून पाहिले व तपास केला. परंतु कुसुमावतीने ते गुपित कोणाला कळू दिले नाही.

एके दिवशी कुसुमावती कामाला आली नाही, मालकिणीने दाराच्या आडून आत चाललेले संभाषण लक्षपूर्वक ऐकलें. कोणी तरी पुरुष बोलत असल्याचे तिला कळले. तिने दाराच्या फटीतून पाहिले. तेव्हां कुसुमावती एका लहान बाळाला दूध पाजीत असलेली दिसली. तिच्यासमोर बसलेला पुरुष दुसरा तिसरा कोणी नसून मालकिणीचा मुलगाच होता.

तेव्हां तिला मुलाचे प्रेत नाहीसे झाल्याचे आठवले. ती घाईघाईने निघून गेली.

काही दिवसांनी कुसुमावतीने दार उघडले. तेव्हां घरातल्या दुसऱ्या मोलकरणीने, मालकिणीने एक मोठी पेटी खोलीत ठेवायला सांगितल्याचे सांगितले.

कुसुमावतीने पेटी खोलीत ठेवायला नकार दिला नाही. संध्याकाळी ती पेटी खोलीत पोचती झाली. पेटीत मालकीण बसली होती आणि किल्लीच्या जागच्या भोकांतून खोलीतला प्रकार पहात होती.

मध्यरात्रीच्या सुमारास तिचा मुलगा आला आणि कुसुमावतीच्या शेजारी बसून तिच्याशी बोलू लागला. आतां मात्र मालकिणीला राहवले नाही. ती पेटीतून उठून बाहेर आली व मुलाला पोटाशी धरून म्हणाली–"बाळ! कोठे रे होतास इतके दिवस?"

परंतु आईला भेटून मुलाला आनंद झाला नाही. उलट रागाने तो म्हणाला–"आई! तू हे काय केलेस? फक्त एक महिना तू धीर धरला असतास तर मी परत आलो नसतो का? आतां मला सात वर्षे नरकात वास करावा लागणार!"

आई म्हणाली–"बाळ! माझ्या जिवात जीव असे पर्यंत मी तुला जाऊ देणार नाही."

"आई! भुतां पिशाच्चांच्या हातून तू मला सोडवू शकणार नाहीस." मुलगा म्हणाला.

आई खोलीबाहेर जाऊन भुतांपिशाच्चांची वाट पाहू लागली. बराच वेळ झाला, तिला मुलाचा आवाज ऐकू येईनासा झाला. तिने खोलीत डोकावून पाहिले, तिचा मुलगा खोलीत नव्हता. तिची नजर चुकवून तो कसा गेला, तिला कळेना.

पिशाच्चे त्याला उचलून घेऊन गेली. त्यापूर्वी कुसुमावती त्याला म्हणाली होती–"माझ्या आईचा व बाळाचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी कोणी घेतली तर मी तुमच्या ऐवजी सात वर्षे नरकात आनंदाने राहून भुतांची चाकरी करीन."

ती म्हणाली होती,– ती जबाबदारी मी खुशीने घ्यायला तयार आहे." त्याने पिशाच्चांना सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या. पिशाच्चांनी संमती दिली.

त्यानंतर ठरल्याप्रमाणे कुसुमावतीने मुलाला प्रेमाने पोटाशी धरून व त्याचे मुके घेऊन त्याच्या बापाच्या हातात त्याला दिले व स्वत: पिशाच्चांबरोबर नरकलोकात निघून गेली. घरमालकिणीला मुलगा परत आल्याबद्दल व नातवाबरोबर आल्याबद्दल परमानंद झाला.

थोड्या वेळाने कुसुमावतीला नरकवास किती कष्टाचा असतो हे कळले. परंतु आपल्या पतीला ती नरकवासातून सोडवू शकली व त्याला पुन्हां आईवडिलांबरोबर राहण्याची संधी देऊन सुखी करू शकली याबद्दल तिला समाधान वाटले. आपल्या मुलाची व आईची काळजी घेण्याचे पतीने कबूल केले होते, म्हणून तिला नरकयातना भोगणे कष्टाचे वाटले नाही.

शेवटी तिला सात वर्षांनी नरकलोकातून मुक्ती मिळाली. पिशाच्चांनी तिला तिच्या पतीच्या घरी आणून सोडले. त्या वेळी तिला घरात मंगलकार्याची गडबड दिसली. कुसुमावतीने चवकशी केली तेव्हां तिला कळले की घरमालकिणीच्या मुलाचे लग्न आहे. तिला त्या गोष्टीवर विश्वास होईना.

अवधी पुरा होईपर्यंत पती वाट पाहील याची तिला खात्री होती. परंतु तो त्यापूर्वीच दुसऱ्या मुलीशी लग्नाला तयार झालेला पाहून तिला आश्चर्य वाटले. तिची आई काही दिवसांपूर्वीच वारल्याचे पण तिला लोकांकडून कळले.

गरीबांना अन्नवस्त्रे दान करण्यात येत होती. तिचा पती पुरुषांना, सासू बायकांना व सात वर्षांचा मुलगा लहान मुलांना अन्न वस्त्रे वांटीत होते. तिघांनी कुसुमावतीला ओळखले नाही. सासूच्या हातून साडीचोळी घेऊन कुसुमावती तेथून निघून गेली.

वेताळाने येथवर गोष्ट सांगून विचारले–"राजा! कुसुमावती आपल्या पतीच्याबद्दल

नरकात वास करायला कां गेली? पति प्रेमामुळे की पत्नीचे एक कर्त्तव्य समजून? इतका त्याग करून ही तिने पतीला दुसरे लग्न करण्यापासून कां अडविले नाही? या शंकाची उत्तरे माहीत असून तू दिली नाहीस, तर परिणाम तुला माहीत आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायावर लोळू लागतील."

तेव्हां विक्रमादित्य म्हणाला–"कुसुमावतीला कष्ट सहन करण्याचे भय वाटले नाही. दुसऱ्याला कष्टात पाहणे तिला कष्टाचे वाटत होते. म्हणून थोडी समजूत येताच ती आईसाठी सर्व कष्ट सहन करू लागली. तिचे पतीवर मनापासून प्रेम होते या गोष्टीचे काही प्रमाण दिसत नाही. पतीला नरकवासात कष्ट होत आहेत हे पाहून ती त्यांचे कष्ट दूर करण्यासाठी त्याची पत्नी व्हायला व त्याच्या एवजी स्वत: नरकलोकात जाण्यास तयार झाली, त्याचे आणखी एक कारण असू शकेल. पतीला नरकवासातून मुक्ती मिळवून देण्याबरोबर आईला व मुलाला सुखी करण्याचा हेतूदेखील तिच्या मनात होता. पतीचे प्रेम तिच्यावर होते या गोष्टीचे प्रमाण मिळत नाही. त्याने नरकवासातून स्वत: मुक्त होण्यासाठी कुसुमावतीचा उपयोग करून घेतला. कुसुमावती आपल्या पतीच्या जागी नरकलोकात जायला तयार झाली तेव्हां त्याने कोणत्याही प्रकारे नाखुशी दर्शविली नाही. सात वर्षांचा अवधी संपल्यावर तो दुसऱ्या मुलीशी लग्नाला तयार झाला. कुसुमावतीला आपल्या आईसाठी व मुलासाठीच जणुकाही जीविताची फिकीर होती. आतां तिची आई वारली होती व पुत्र सुखी होता. तिने सात वर्षे नरकलोकात चाकरी केली होती तिला या जगात पुढले आयुष्य घालविणे कष्टाचे वाटायला कारणच नाही. म्हणून तिने आपली ओळख देखील दाखविली नाही व निघून गेली."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला. (कल्पित)

योग्य सेनापती

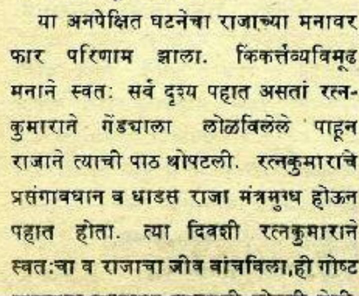
रत्नगिरी नामक राज्याचा राजा रुद्रदेव हा एक अत्यंत निपुण शासक म्हणून प्रसिद्ध होता. तो एक प्रजावत्सल राजा होता. तो नेहमी आपल्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याप्रमाणे वागे. त्याने कधी त्यांची मने दुखविली नाहीत. सर्व दरबारी राजाच्या प्रत्येक शब्दाला मान देत.

रुद्रदेवाला शिकारीचा नाद होता. तो शिकारीला जाताना प्रत्येक वेळी फक्त एकाला बरोबर नेत असे. आपल्या दरबारातल्या किंवा मंत्रिमंडळातल्या एखाद्या अधिकाराच्या मुलालाच बरोबर नेण्याचा त्याने एक प्रघात पाडला होता.

एकदा राजाबरोबर राजवैद्यांचा मुलगा रत्नाकर शिकारीला गेला. त्याचे वय अवघे वीसबावीस वर्षांच होते. अंगापिंडाने तो बळकट व धाडसी होता. उजाडतांच राजा व रत्नाकर जंगलात पोचले. दुपार उलटली तरी एक देखील शिकार नजरेसमोर आली नाही. दोघे दमून भागून एका झाडाखाली बसून विश्रांती घेऊ लागले.

इतक्यात अचानक समोरून एक गेंडा त्यांच्यावर धावत येत असलेला त्यांना दिसला. तो जोराने धावत होता. त्याला कसे ठार करावे किंवा थोपवावे, राजाला कळेना. स्वत:चाच जीव वांचण्याची शंका वाटू लागली. राजा थोडा घाबरलाच. परंतु रत्नकुमार चटदिशी उभा राहिला. गेंड्याचे कातडे जाड असते. त्यात भाला किंवा तीर शिरणे अशक्य हे त्याला माहीत होते. म्हणून रत्नकुमाराने समोर एक केळ दिसली ती तलवारीने कापली व ती गेंडा अगदी जवळ पोचतांच त्याने गेंड्याच्या नाकावरच्या शिंगावर आपटली. केळीचा खांब शिंगात रुतला.

त्यापूर्वी राजा रुद्रदेव आपल्याबरोबर शिकारीला आपल्या दरबारी सरदारांच्या कित्येक मुलांना घेऊन गेला होता. परंतु रत्नकुमाराचे धाडस अद्वितीय होते. आज पावेतो जंगलात जेव्हां कधी धोका वाटला राजा स्वतःहिंमत करून इतरांचे नेतृत्व करीत असे. परंतु या खेपेस तो अवाक् होऊन सर्व पहात उभा राहला होता. याउलट रत्नकुमाराने हिंमत करून धोक्यातून स्वतःला व राजाला वाचविले होते.

केळीचा खांब पायात अडकून गेंडा तोल जाऊन जमिनीवर पडला. रत्नकुमारने लगेच गेंडयाच्या डोळयातून तलवार खुपसून मेंदूपर्यंत नेली. गेंडा जागच्या जागी आक्रोश करीत तडफडून गार झाला.

या अनपेक्षित घटनेचा राजाच्या मनावर फार परिणाम झाला. किंकर्त्तव्यविमूढ मनाने स्वतः सर्व दृश्य पहात असतां रत्न-कुमाराने गेंडयाला लोळविलेले पाहून राजाने त्याची पाठ थोपटली. रत्नकुमाराचे प्रसंगावधान व धाडस राजा मंत्रमुग्ध होऊन पहात होता. त्या दिवशी रत्नकुमाराने स्वतःचा व राजाचा जीव वांचविला,ही गोष्ट

त्यानंतर अनेकदां रत्नकुमाराने आपल्या शक्तीचे व सामर्थ्याचे प्रदर्शन केले होते. म्हणून हाच आपला सेनापती झाला तर बरे होईल, असे राजा रुद्रदेवाला वाटले. परंतु प्रघात निराळा होता. सर्व पदे वंशपरंपरागत होती. सेनापतीच्या पदावर राजाने त्या प्रथेच्या विरुद्ध सेनापतीच्या मुलाला न बसवितां रत्नकुमाराला बसविले असते तर कोणी विरुद्ध बोलला नसता. परंतु अनुमोदन स्वखुशीने केलेच असते असे मात्र नाही. म्हणूनच तसे करणे राजाला गैर वाटत होते.

कित्येक वर्षे लोटली. वृद्ध सेनापती परलोकवासी झाले. मंत्र्यांनी रिवाजा-प्रमाणे सेनापतीच्या मुलाला सेनापती नेमण्यास विनंती केली. सेनापतीच्या

परंतु राजाला तो सल्ला रुचला नाही. म्हणून तो आपल्या मंत्र्यांना म्हणाला–"आज आपल्या सरदारांच्या मुलांमध्ये पुष्कळ कर्त्तबगार व शूर साहसी आहेत. त्यांच्यापैकी एखाद्याला निवडून नेमल्यास काय हरकत आहे?"

"महाराज! सेनापतीच्या पदावर सेना-पतीच्या मुलालाच नेमण्याचा रिवाज पिढयान चालून आला आहे. तो नियम मोडणे बरोबर होणार नाही." मंत्र्यांनी सल्ला दिला.

"तुमचे म्हणणे बरोबर आहे! मी तुमच्या मनाविरुद्ध काही एक करणार नाही. मी फक्त तुमचा विचार घेतला." राजा म्हणाला.

त्यानंतर दरबारी जादुगार रंगराजने पुढे होऊन राजाला नमस्कार केला व निवेदन केले–"महाराज! आपण कोणत्या तरी काळ-जीत आहां, सेवकाला सेवेची संधी द्यावी!"

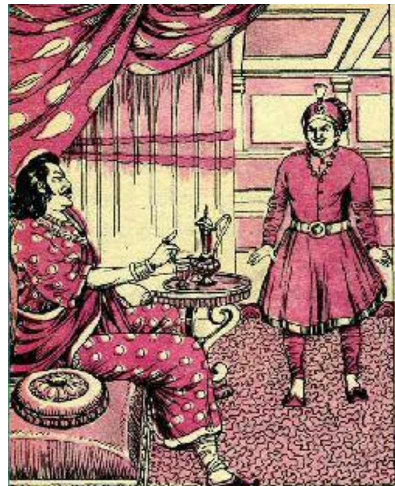
"विशेष काही नाही. नवीन सेनापती कोणाला नेमावयाचे एवढाच प्रश्न आहे!" राजा म्हणाला.

"सेनापतीचे चिरंजीव आहेत ना!" रंगराज म्हणाला.

"नाही, माझ्या मनात आणखी एकाला त्या पदावर नेमावे, असे आहे. परंतु तसे करून सर्वांना दुखविणे मला पसंत नाही." राजा म्हणाला.

"सेवकाला संधी दिलीत तर सेवक काही मार्ग काढू शकेल." रंगराज म्हणाला.

"अरे! खरंच, मी तुम्ही गोष्ट पारच विसरलो होतो! तुझ्या अद्‌भुत शक्तीचा व जादूचा प्रयोग ह्यां पेचप्रसंगातून काही तरी मार्ग नक्कीच काढील!" राजा म्हणाला.

"महाराज! जादूची गरजच काय? एक लहानशी युक्ती केली की आपले काम बनेल!" रंगराज म्हणाला.

दुसऱ्या दिवशी ती युक्ती सांगतो, असे सांगून रंगराजाने राजा रुद्रदेवाचा निरोप घेतला.

दुसऱ्या दिवशी रंगराज राजाला भेटायला आला व म्हणाला—"महाराज! युक्ती तयार आहे. आपण कोणाला सेनापती पदावर नेमणार, हे सांगण्याची कृपा करावी!"

"आपले दरबारी वैद्य आहेत ना, त्यांचा मुलगा रत्नकुमार याला. माझ्या मते तोच या पदावर नेमण्यास योग्य आहे." राजाने आपले मत दिले.

"महाराज! तरमग युद्धविद्येच्या चढाओढीचा कार्यक्रम ठेवावा आणि अनुक्रमे सर्वांत उत्तम अशा चार जणांची निवड करावी. त्या चढाओढीत रत्नकुमार व सेनापतींचे चिरंजीव उत्पलसिंह दोघांनी भाग घ्यावा असे सांगावे. रत्नकुमाराला निश्चितच यश मिळेल ना?" रंगराजाने राजाला विचारले.

"मला त्यांत मुळीच शंका नाही!" राजा म्हणाला.

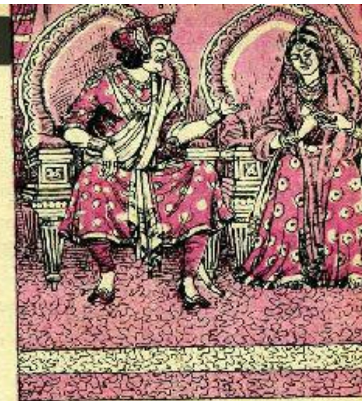
"ठीक तर! महाराज आपण चढाओढीची गोष्ट जाहीर करावी. ही चढाओढ फक्त हौशीखातर आहे, असेही जाहीर करावे. त्याचबरोबर याखेपेस सेनापती पदाची नेमणूक नव्या तऱ्हेने होणार असल्याचे आणि हा निर्णय पूर्णपणे ईश्वराच्या इच्छेवर अवलंबून आहे, असे आपल्या मंत्रिमंडळातल्या सर्व सभासदांना अवश्य सांगावे." रंगराजाने सुचविले.

चढाओढ उत्तम प्रकारे संपली. तीत रत्नकुमार पहिला, उत्पलसिंह दुसरा, न्याय विभागाच्या मंत्र्याचा मुलगा अर्जुन तिसरा [illegible] नावाचा तरुण युवक चवथा आला.

दुसऱ्या दिवशी दरबार बोलावून रुद्रदेव आपल्या मंत्र्यांना व सरदारांना संबोधन करून म्हणाला—

"दरबारी व सरदार बंधूंनो! मी जी सूचना करतो आहे, ती आपणां सर्वांना मान्य होईल, या गोष्टीची मला खात्री आहे. कालच झालेल्या चढाओढीत चार तरुणांनी आपले नैपुण्य सर्वांच्या नजरेस आणून दिले आहे. आपल्या मयत सेनापतीचे चिरंजीव उत्पलसिंह हेदेखील त्यांपैकी एक होत. सेनापती पद कोणाला द्यावयाचे या गोष्टीचा निर्णय थोड्या निराळ्या तऱ्हेने व्हावा असे मला वाटते. ही गोष्ट रिवाजाप्रमाणे नाही, हे मी ओळखतो. परंतु नवीन मार्ग हुडकल्याशिवाय कधी प्रगती होत नाही, हे आपणा सर्वांना नव्याने सांगण्याची गरज नाही, असे मला वाटते. म्हणून मी जे योजले आहे, त्याला आपली संमती मिळेल या गोष्टीची मी पूर्ण आशा बाळगतो."

अनेक दरबाऱ्यांनी रुद्रदेवाविषयी त्यांच्या मनात जो आदर वसत होता त्यामुळे नवीन योजनेस होकार दिला.

"तरमग नवीन योजनेचा प्रयोग सुरू करू या." असे म्हणत शेजारी बसलेल्या राणीकडे वळून महाराज म्हणाले—"महाराणीने स्वतः या प्रयोगास हातभार लावावा, म्हणजे काम जास्त सुलभ होईल."

महाराणीने होकार दिला.

त्यानंतर पुठ्ठ्याचे चार तुकडे व चार कागदी पाकिटे राणीसरकारांच्या हातात देण्यात आली. चारही पुठ्ठ्यांवर चौघांची नावे निरनिराळी लिहिण्यात आली.

राणी शेजारच्या खोलीत एकटी गेली. एकेक पाकिटात एकेक पुठ्ठ्याचा तुकडा

महाराजांच्या हातात देण्यात आली.

राणीने पहिले पाकीट दाखविताच राजाने उत्पलसिंहाचे नाव उच्चारले. मंत्र्याने त्या पाकिटावर उत्पलसिंहाचे नाव लिहिले. राणीने दुसरे पाकीट पुढे केल्यावर राजाने 'संपत' नाव उच्चारले. मंत्र्याने ते नाव त्या पाकिटावर लिहून राजाच्या हातात ते पाकीट दिले. अशाच तऱ्हेने तिसऱ्या पाकिटावर रत्नकुमाराचे व चवथ्यावर अर्जुनाचे नाव लिहिण्यात आले. प्रत्येक वेळी राजाने सांगितले व मंत्र्याने लिहिले.

त्यानंतर राजा सर्व दरबारी मंडळींना संबोधून म्हणाला—"पाकिटांत कोणाचे नाव आहे, मला माहीत नाही. मला जे नाव तोंडास आले ते मी घेतले व मंत्र्यांनी ते लिहिले. परंतु योगायोगाने पाकिटावरचे व आतल्या पुठ्ठ्यावरचे नाव एकच निघाले तर मी त्या व्यक्तीला आपला सेनापती नेमीन."

तेव्हां [illegible] पुठ्ठ्यावर [illegible] निघाले. अशा तऱ्हेने रत्नकुमारला सेनापतीपद मिळाले आणि तो आपल्या शक्ती व सामर्थ्याचा परिचय प्रजेला पटवू लागला.

राजा व राणी एकांतात बसले असतां राणी म्हणाली—"आपली युक्ती यशस्वी होण्यास माझ्या मदतीचा उपयोग झाला म्हणावयाचा!"

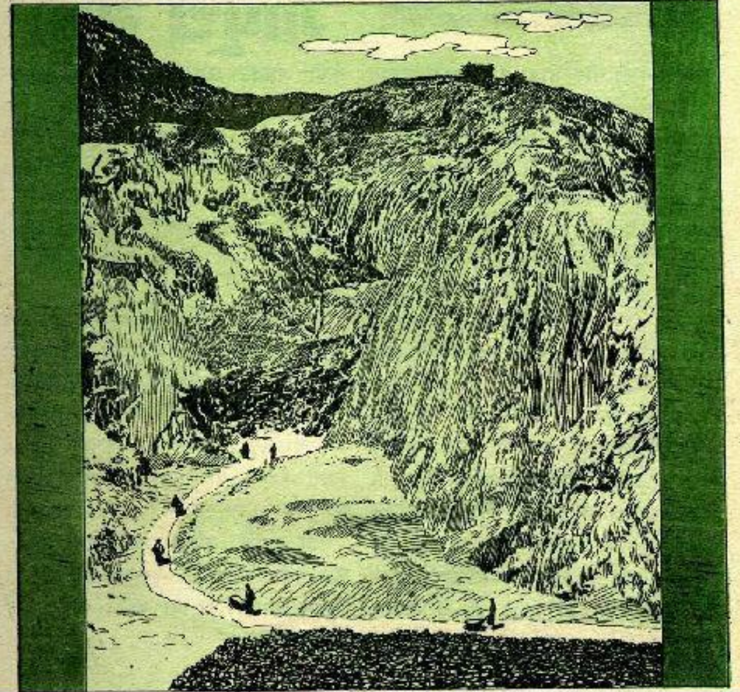
"कोणत्या नावाचे पाकीट कसे काढावयाचे हे रंगराजाने तुला समजावून सांगितले होते. तू ज्या पाकिटाचा खालचा कोपरा धरला होतास त्यात उत्पलचे नाव, वरच्या कोपऱ्यात पकडल्यास अर्जुनचे नाव आहे हे मला माहीत होते. म्हणून रत्नकुमारचे नाव मी बरोबर ओळखले आणि इतर नावे चुकीची सांगितली."

अशा तऱ्हेने रंगराज राजाला मदत करू शकला. राजाने त्याला मोठे इनाम देऊन त्याचा गौरव केला.

१६२. मिठाचा पर्वत

या चित्रात आपल्याला स्वच्छ मीठ दिसत आहे. हा डोमिनिकन रिपब्लिक (पश्चिमी द्वीपसमूहांच्या कडालच्या) शेजारी असलेला पर्वत आहे. हे मीठ इतके स्वच्छ आहे की याच्या गोळ्या करून बर्फाचे तुकडे म्हणून सांगून प्रवाशांच्या हातात दिल्यास ते आपल्या थंडगार पेयांत नक्कीच टाकतील. हा पर्वत एका काळी समुद्राच्या तळाशी होता.

गोपूचे भूत

एका गावी गोपू नावाचा शेतकरी रहात असे. त्याच्या बायकोचे नाव राधाबाई होते. त्यांना शिवू नावाचा मुलगा होता. मुलगा दिसायला अगदी बापासारखा होता.

शेतात रोपणीचे काम चालू होते. एके दिवशी पहाटे गोपू शेतात निघाला. थोड्या वेळाने चार जण गोपूचे प्रेत घेऊन त्याच्या घरी आले. काळोखात त्याला साप चावला होता. शेजारपाजारच्या लोकांच्या सहाय्याने शिवूने बापाची उत्तरक्रिया उरकून घेतली.

गोपूची बायको राधा पती गेल्यावर स्वतःला अनाथ मानून बेशुद्ध होऊन पडली. त्या बेशुद्धीच्या अवस्थेतच ती ओरडू लागली की तिचा पती भूत होऊन स्मशानातल्या झाडावर बसला आहे. तो पारंब्या धरून उतरतो, आकाळविकाळ ओरडतो आणि अदृश्य होतो. ती ते सांगत कधी अर्धवट शुद्धीवर येई तेव्हां वडीलधाऱ्या बायका तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत. ती चांगली शुद्धीवर आली तेव्हां त्यांनी विचारले–"राधे! तू काही स्वप्नबिप्न पाहिलंस का?"

राधा स्वप्नाचे वर्णन सांगून म्हणाली–"होय! ते भूत होऊन येथेच कोठे तरी आहेत!"

गोपू मरण पावला त्याच्या तिसऱ्या दिवशी स्मशानातल्या वडाच्या झाडाखाली एक वाणी बेशुद्धावस्थेत सकाळी लोकांना दिसला. औषधोपचार करून त्याला शुद्धीवर आणल्यावर लोकांनी विचारले तेव्हां त्याने रात्री त्याच्यावर गुजरलेला प्रसंग वर्णन करून सांगितला.

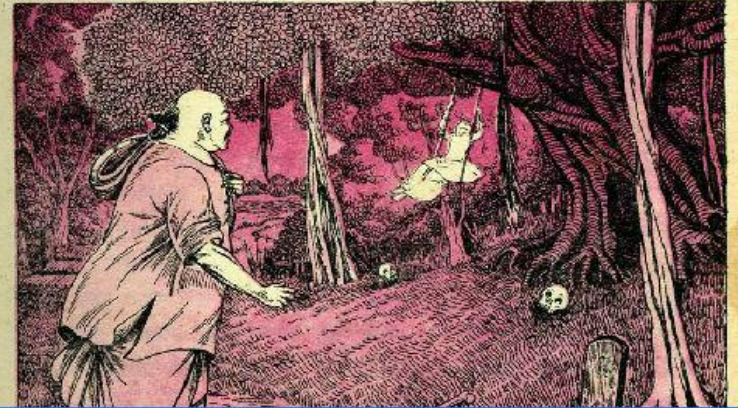
तो शेजार गावचा एक वाणी होता. दुकानात विकायला ठेवण्यासाठी सामान विकत घ्यायला तो त्या वाटेने पहाटे जात [illegible] ऐकू आले. तो न घाबरतां स्मशानातल्या वडाच्या झाडाखाली पोचला तेव्हां एक पांढरी वस्त्रे नेसलेले भूत पारंब्यांवरून उतरून आले आणि ओरडून म्हणाले–"ए वाण्या! तुझ्याजवळ असेल नसेल ते काढून समोर ठेव. माझ्या बायको व पोराचे पोट भरले पाहिजे. तू नाही का ओळखलेस मला? मी गोपू आहे गोपू!"

वाणी म्हणाला त्या गोष्टी गावकऱ्यांना खऱ्या वाटल्या. ते वाण्याला बरोबर घेऊन गावात गेले आणि शिवूला व राधाला बाहेर हाक मारून दरडावून विचारू लागले–"गोपूच्या भुताने आणून दिलेले धन कोठे लपवून ठेवले आहेस, ते काढा!" त्यांनी गोपूच्या घराची झडती घेतली परंतु एक पै पैसा काही मिळाले नाही.

राधा तो अपमान सहन करू शकली नाही. ओक्साबोक्शी रडू लागली. तिला हे कळत नव्हते की देवमाणसासारखा तिचा नवरा भूत कां झाला आणि त्याने वाटमाऱ्याचे काम कसं काय सुरू केले!

त्या दिवसापासून गावकरी राधाबाईशी बोलायचे भेटायचे टाळू लागले. त्यांच्या वागणुकीत एकदम बदल झाला. तिला पाहून दुरूनच लोक तोंड फिरवून निघून जात. ही गोष्ट राधाबाईला असह्य झाली.

दुसऱ्याच दिवशी त्या गावातली एक बाई परगावाहून परत येत असतां भुताने तिचे सर्व दागिने काढून घेऊन तिला

म्हटले–"हे दागिने घातले तर माझी बायको किती छान दिसेल!"

दुसऱ्या दिवशी गावकऱ्यांनी पुन्हा राधाबाईच्या घराची झडती घेतली. परंतु त्यांना घरात काही सापडले नाही. गावकऱ्यांनी राधाबाईला व तिच्या मुलाला दटावून म्हटले–"तुझा नवरा मेला आणि या गावावर दैवाचा कोप झाला. त्याला येथून पिटाळून लाव, नाही तर तुलाच आम्ही पिटाळून लावू!"

राधाबाईला काय करावे, कळेना. गावकऱ्यांना वाटे की तिचा पती तिला भूतरूपे येऊन भेटत असावा व तिचे घर भरत असावा. भुताला कसे पळवून लावायचे?

त्यानंतर गावातल्या तिघांना गोपूचे भूत दिसले. काळोख पडल्यावर कोणी त्या वाटेने जाण्याचे धाडस करीनासा झाला.

गावकऱ्यांनी आपसात सल्ला करून राधाबाईला बजावून सांगितले–"हे पहा बाई! तू व तुझा मुलगा गाव सोडून गुण्यागोविंदाने निघून जा कसे! म्हणजे तुझ्या नवऱ्याचे भूत निघून जाईल. उद्या सकाळच्या आत तुम्ही गेला नाहीत तर आम्हीच धक्के देऊन तुम्हांला बाहेर काढू!"

घरदार सोडून जायचे तर कोठे! राधाबाईने साहस करून नवऱ्यालाच विचारायचे ठरविले. रात्री ती स्मशानाकडे निघाली. तिला कोल्हेकुई ऐकू आली. ती वडाच्या झाडाजवळ आली असेल तेव्हां तिला ऐकू आले–"ए असशील तिथे उभी रहा. माझ्या बायकोचे व मुलाचे पोट कसे भरणार? तुझ्याजवळ असेल ते समोर काढून ठेव. मी कोण आहे, ओळखले नाहीस वाटते? मी गोपू आहे गोपू!"

राधाबाई ते ऐकून थक्कच झाली. तो आवाज तिच्या नवऱ्याचा नव्हता. ती चटदिशी मागे वळली आणि घरी येऊन तिने मुलाला सगळे सांगितले. म्हणाली–"बाळा! कोणी तरी लबाड तुझ्या बाबांचे भूत होऊन त्यांना बदनाम करीत आहे. त्या लबाडाला पकडले पाहिजे."

तेव्हा शिवूने एक युक्ती योजली आणि त्याने ती आपल्या आईला सांगितली. राधाबाईला ती युक्ती आवडली.

दुसऱ्या दिवशी ती गावकऱ्यांना म्हणाली–"उद्यां आम्ही गांव सोडून जातो. तुम्हांला त्रास कशाला?"

त्या दिवशी रात्री आईने व मुलाने जेवून घेतले. शिवूने आपल्या केसात पांढरी पावडर घातली तेव्हां तो गोपूसारखा दिसू लागला. दोघे स्मशानात गेले. शिवू पांढरे धोतर नेसून व पांढरा सदरा घालून वडाच्या झाडाच्या ढोलीत लपून बसला. राधाबाई एका झुडपाआड लपून बसली.

थोड्या वेळाने एक मनुष्य पांढरे धोतर नेसून व पांढरा सदरा घालून तेथे आला. तो झाडावर चढून एका फांदीवर बसला. नंतर तो घुबडासारखा व कोल्ह्यासारखा ओरडू लागला.

राधाबाई उद्विग्न मनाने मुलगा केव्हां बाहेर येतो हे पहात झुडपाआड बसली होती. इतक्यात शिवू बाहेर आला आणि झाडावरच्या माणसाला म्हणाला–"लबाडा! तू मला बदनाम करण्यासाठी माझे सोंग करून दररोज येथे येऊन बसतोस काय? पहा, आतां मी तुझ्या समाचाराला येतो. तू मला ओळखलेस का? मी गोपू आहे गोपू!"

ते ऐकून झाडावर बसलेला माणूस थरथर कापू लागला. त्याची बोबडीच वळली. तो झाडावरून खाली पडला आणि म्हणू

लागला–"गोपू! मी चुकलो! कान धरतो! पुन्हा तुझ्या वाटेला जाणार नाही. मला माफ कर. मी तुझे पाय पकडतो!"

"मी तुझे काही बरे वाईट करणार नाही. परंतु प्रथम हे सांग, तू आजपर्यंत वाटमारी करून धन व दागिने लुटलेस ते कोठे ठेवले आहेस?" गोपूच्या वेषात शिवूने विचारले. तो चोर थरथर कापत होता. त्याने वडाच्या झाडाखाली एका जागी जमीन उकरायला सुरवात केली.

मुलाची युक्ती फळास आलेली पाहून राधाबाईला आनंद झाला. ती धावत गावात गेली व झोपलेल्या गावकऱ्यांना जागे करून तिने स्मशानात घडलेली वृत्त सांगितले व म्हणाली–"चला, आणि स्वतःच्या डोळयांनी पहा, त्या लबाडाला?" कित्येक गावकरी तिच्या बरोबर स्मशानात आले. त्याना पाहून तो चोर घाबरला. त्याने सर्व माल काढून समोर ठेवला.

"चोरा! भामट्या! तू इतके दिवस बिचाऱ्या गोपूला बदनाम केलेस!" असे म्हणत [illegible] व अर्धमृतावस्थेत तेथेच सोडून निघाले.

त्यावेळी शिवू ढोलीतून बाहेर येत म्हणाला–"काय आहे काय भानगड? माझा थोडा डोळा लागला होता म्हणून विचारतो."

राधाबाई व गावकरी थक्क होऊन त्याच्याकडे पाहू लागले. त्याने हे सर्व नाटक रचले होते हे कळल्यावर गावकऱ्यांनी शिवूची पाठ थोपटली व राधाबाईची माफी मागितली. म्हणाले–"आम्ही गैरसमजूत करून घेऊन तुम्हांला उगाच, शिव्याशाप देत राहलो! शेवटी 'गोपूच्या भुताने'च तोतया भुताला पकडून दिले." चोरी गेलेला सर्व माल मिळाला व तो ज्याचा त्याच्याकडे पोचता झाला.

राधाबाईची माफी मागून गावकऱ्यांनी तिला गावातच रहायला विनवण्या केल्या. भुताचे सोंग करणारा उजाडण्यापूर्वी गाव सोडून पसार झाला. त्यानंतर कोणाला गोपूचे भूत दिसले नाही.

श्यामूचा आत्मा

एका गावी श्यामराव नावाचे एक श्रीमंत सावकार रहात होते. त्यांची मित्रमंडळी त्यांना श्यामू म्हणून हाक मारीत. त्यांना भीमू नावाचा एक मुलगा होता. भीमूची आई वारल्यावर श्यामूने घरकाम करणाऱ्या चंदाशी संबंध ठेवला. तिला एक मुलगा झाला. त्याचे नाव रामू होते.

श्यामराव राजाच्या खजिन्यात कारकून होते. उतारवयी त्यांना नोकरी सोडावी लागली. काही दिवसांनी ते आजारी पडल्यावर चंदा व तिचा मुलगा रामू यांचा कोण वाली, या गोष्टीची त्यांना चिंता वाटू लागली.

एके दिवशी त्यांनी भीमूला जवळ बोलाविले आणि म्हणाले–"बाबा रे! मी आतां चार दिवसांचा पाहुणा आहे. चंदाला आणि रामूला घराबाहेर काढू नकोस. त्यांचे पाप काही नाही. त्यांना माझ्या पापाची फळ चाखावी लागू नये, एवढीच इच्छा आहे. पूर्वेच्या बाजूला जी एक एकर पडीत जमीन आहे, ती एक खोपट बांधून ठेवले आहे. तुला शक्यच झाले नाही तर त्यांना सांग तेथे रहायला.

भीमूने बापाला, त्या दोघांना उणे न पडू देण्याचे वचन दिले.

नंतर श्यामरावांनी चंदाला एका पुठ्ठ्यावर आपला फोटो चिकटवून देत म्हटले–"रामू मोठा झाल्यावर तू हा फोटो न्यायालयात दाखव आणि या फोटोत माझी इच्छा मी लिहिली आहे ती पाहून काय ते तुला व रामूला द्यावे असे सांग." एवढे सांगून श्यामरावांनी डोळे मिटले.

श्यामरावांची मित्रमंडळी धावली व त्यांनी त्याची उत्तरक्रिया भीमूच्या हाती करविली. रामू त्यावेळी पांच वर्षांचा होता. त्याला बारावे वर्ष लागेपर्यंत भीमूने त्याला

व त्याच्या आईला सांभाळले. नंतर त्याने दोघांना त्या पडीत जमिनीतल्या खोपटात रहायला सांगितले. दररोज तो शिधा पाठवी. लोकांनी त्याला विचारले–"काय रे भीमू, तू जसा, तसा रामू तुझ्याच बापाचा मुलगा आहे, श्यामूच्या आत्म्याला काय वाटेल?"

भीमू म्हणाला–"मी आजपर्यंत त्यांना सांभाळले. आता रामू मोठा झाला आहे. त्याने स्वत:च्या पोटापाण्याची फिकीर करावी. त्याला शक्य होईपर्यंत मी शिधा पाठवीत जाईन."

एकदां रामूने आईला विचारले–"मी व दादा दोघांचे बाबा एकच. मोठा भाऊ रेशमी कपडे घालतो आणि गोडधोड खातो आणि मला मात्र अर्धपोटी झोपावे लागतें हे कां?"

रामूची आई काय उत्तर देणार? तेव्हां रामू भीमूकडे गेला. तेव्हा भीमू त्याला म्हणाला,–"आपल्या बाबांना तू मोठा झाल्यावर असेच काही तरी बडबडशील याचा अंदाज होता. म्हणून त्यांनी ती जमीन व ते खोपट तुला व तुझ्या आईला राहण्यासाठी द्यायला सांगितले होते. तू आईला, नाही तर गावात कोणालाही विचार."

चंदाने एके दिवशी पतीने दिलेला फोटो काढला व न्याहाळून पाहिला. परंतु त्यावर श्यामरावांच्या चित्राव्यतिरिक्त तिला काही दिसले नाही. ती तो फोटो घेऊन पाटलाकडे गेली व नवऱ्याने सांगितले होते तसे सांगितले. तोच सर्व भांडणे सोडवी व न्याय निवाडा करी.

पाटलाने फोटो मागून पुढून न्याहाळून लक्षपूर्वक पाहिला. परंतु त्याला कोडे उलगडेना. नंतर त्याने फोटो हळूच पुठ्ठ्यावरून सोडविला तेव्हा पुठ्ठ्यावर लिहिले होते ते त्याने वाचले.

"न्यायाधिशास, श्यामूचा नमस्कार. माझा थोरला मुलगा भीमू याला मी सांगितले होते की त्याने माझ्या धाकट्या मुलाला वडिलार्जित इस्टेटीचा वांटा देणे शक्य होत नसेल तर कमीत कमी पूर्वेकडची एक एकर पडीत जमीन व जमिनीतले खोपटे तरी अवश्य द्यावे. रामू मोठा झाल्यावर ती जमीन व खोपटे त्याच्या मालकीचे होईल. भीमूचा त्यावर अधिकार राहणार नाही. हा फोटोच माझा आत्मा समजून आपण माझ्या या शेवटच्या इच्छेचे पालन होण्यास हातभार लावावा."

पाटील थोडा वेळ विचारात पडला. नंतर गावातल्या पांच वडीलधाऱ्या मंडळीना बरोबर घेऊन भीमूच्या घरी गेला. म्हणाला–"भीमू! श्यामूचा आत्मा मला भेटून म्हणाला–माझ्या घरी जाऊन माझ्या मुलाला समजावून सांगा की एक एकर पडीत जमीन व जमिनीतले खोपट रामूला द्यावे. तुला एक भाऊ व त्याची आई आहे ना?"

"होय! मी त्यांना पूर्वेकडची ती जमीन व ते खोपटे रहायला दिले आहे." भीमू म्हणाला.

"तू म्हणतोस ते बरोबर आहे. परंतु तेवढ्याने भागणार नाही. तुझ्या बाबांची जी इस्टेट आहे तिचा अर्धा वांटा त्याला मिळाला पाहिजे. तुला ते मान्य नसेल तर ती पडीत जमीन व ते खोपट त्यांना कायमचे देऊन मोकळा हो." पाटील म्हणाला.

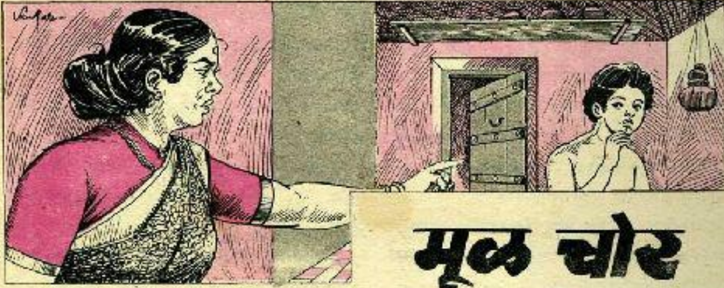
"मी तेवढी जमीन व खोपट लिहून देईन. या पलीकडे मी काही करू शकणार नाही." भीमू म्हणाला.

पाटलांनी भीमूच्या हाती तेवढे लिहून घेऊन त्यात स्पष्ट केले की त्या जमिनीवर किंवा खोपटावर यापुढें पूर्ण अधिकार रामूचा राहील.

त्यानंतर पाटलाने त्या कागदावर गावच्या प्रमुख मंडळींच्या साक्षीच्या सह्या घेतल्या आणि त्यांच्या समक्ष तो कागद रामूच्या हाती दिला.

रामूने कायम राहण्यासाठी खोपट पाडले तेव्हां श्यामूने भिंतीत ठेवलेलें सोने व चांदी सापडली. त्या सर्वांवर रामूचा अधिकार भीमूला मानावा लागला. रामूचे पुढील आयुष्य सुखाचे झाले.

मूळ चोर

एका गावी पार्वती नावाची एक बाई रहात असे. तिला सहा वर्षं वयाचा एक मुलगा होता. तो रस्त्यात खेळत असतां त्याला चकाकत असलेले काही तरी दिसले. ती सोन्याची अंगठी होती. ती घेऊन तो घरी जाऊ लागला.

सोनदेव नावाच्या माणसाने अंगठी उचलत असता त्याला पाहिले आणि विचारले–"काय रे बाळा ते? पाहू तर दे!"

मुलाने मुठीतली अंगठी काढून दाखविली. सोनदेव त्याला म्हणाला–"वेड्या! तू अंगठी घेऊन काय करणार? तुझ्या बोटात यायची नाही. मी तुला पैसे देतो, जाऊन पेपरमीट, बिस्कीट काही तरी घेऊन खा. ती अंगठी देऊन टाक मला." असे सांगून मुलाला चार पैसे दिले आणि त्याच्या कडून अंगठी काढून घेऊन खिशात टाकली. मुलगा पेपरमिटाच्या आशेने गप्प राहला.

मुलाच्या हातात पेपरमीट पाहून आईने त्याला विचारले–"कोणी रे दिले तुला हे पेपरमीट?"

"कां, मी दुकानात विकत घेतले आई!" मुलगा म्हणाला.

"अरे पण विकत घ्यायला पैसे कोठून आणलेस?" आईने विचारले.

"कां, मला सोनदेवकाकांनी दिले होते पैसे!" मुलगा म्हणाला.

"खुळ्या! कोणी पैसे दिले तर घ्यायचे का? तुला लोक भिकारी म्हणतील." आईने थोड्याशा रागाच्या स्वरात विचारले.

"मी भीक मागायला नव्हतो गेलो. सोनदेवकाकांनी अंगठी घेऊन चार पैसे दिले!" मुलाने खरी गोष्ट सांगितली.

"अंगठी?" आईने रागाने विचारले.

मुलगा आतां मात्र भ्याला. त्याने त्याला अंगठी कशी मिळाली ते सांगितले.

पार्वतीला सोनदेवाचा राग आला. तिने त्याला विचारले–"काय हो! तुम्ही मुलाच्या हातातली अंगठी कां काढून घेतलीत? मी हाडाची काडे करून मुलाच्या बोटात अंगठी घातली आणि तुम्ही चार पैसे देऊन ती त्याच्या बोटातून काढून घेतलीत! दिवसा ढवळ्या रस्त्यावर चोरी करायला तुम्हाला लाज नाही वाटली?"

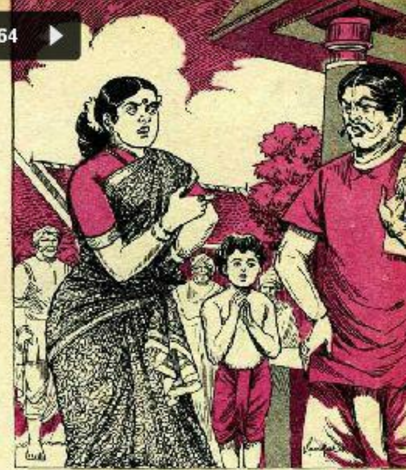
सोनदेव म्हणाला–"ताई! तुम्ही अशा भांडायला काय निघालात? कसली अंगठी आणि अंगठीच चोरी ती काय? मी लहान मुलगा आहे, असे समजून चार पैसे पेपर-मिटासाठी दिले होते. अंगठीची गोष्ट मला नाही माहीत!"

पण पार्वती गप्प बसते का? तिने राईचा पर्वत करून सोनदेवाशी भांडणच सुरू केले. गर्दी जमा झाली गंमत पहायला.

तितक्यात एक वृद्ध गृहस्थ आपला खिसा चाचपत पहात जवळ येऊन विचारू लागला–"थोड्या वेळापूर्वी मी इकडून जात होतो. त्या वेळी माझी अंगठी खिशातून खाली पडली. कोणाला ती सापडली असल्यास मेहरबानी करून द्या."

तेथे जमलेल्या लोकांनी खरी गोष्ट त्या म्हाताऱ्याला सांगितली.

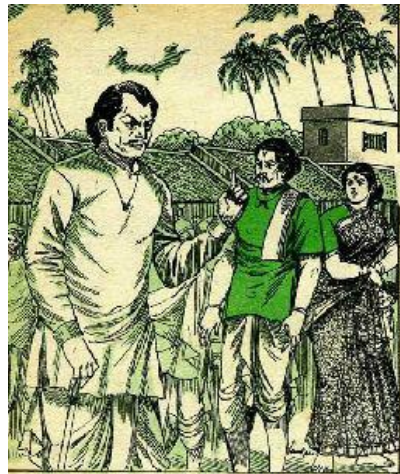
पार्वतीला व सोनदेवाला तो म्हणाला–"तुम्ही तरी विचित्रच दिसतां की हो!

दुसऱ्या कोणाची तरी अंगठी आणि ती बळकावण्यासाठी तुम्ही दोघं भांडता आहां! ती अंगठी आहे माझी. मुकाट्याने ती द्या आणि चालू लागा पाहू!"

पार्वती व सोनदेव दोघांनी परस्परां-कडे पाहिले आणि आपला स्वर एकदम बदलून बोलू लागले. म्हणाले–"आम्ही मुलाच्या भांडणावरून बोलत होतो. मध्ये तुम्ही येऊन आमच्याशी भांडता आहां. चालू लागा. येथे कोणाजवळ अंगठी नाही."

तो म्हातारा बावळट नव्हता. त्याने जग पाहिले होते. म्हणाला–"अस्सं! तुम्ही दोघं आतां एक झालात नाही का? चला

पाटलाकडे, तेथे होऊ द्या, व्हायचा असेल तो न्याय निवाडा!"

पाटलाचे नाव ऐकताच दोघांच्या अंगाचा थरकांप उडाला. तरी हातातली अंगठी सोडायला तयार नव्हते ते. दोघं पाटलाकडे जायला तयार झाली.

पाटील न्यायाधिशाचे सुद्धा काम करी. तो लाचखोर होता. त्याचा न्याय म्हणजे ज्याच्याकडून जास्त पैसे मिळतील त्याचा बाजूचा न्याय असा नियम होता. तरी राजाच्या कानापर्यंत त्याच्या विरुद्ध गाऱ्हाणे न्यायला कोणी तयार नव्हता.

म्हाताऱ्याने पाटलाला भेटून अंगठी हरवल्याचे आणि पार्वती व सोनदेवा-जवळ ती असल्याचे सांगितले. त्या दोघांनी त्यांना त्या अंगठीविषयी काही एक माहिती नसल्याचे सांगितले. ते असे म्हणाले की तो म्हातारा त्यांना व्यर्थ बदनाम करीत आहे. परंतु पाटील पहिल्या नंबरचा वस्ताद होता. त्याने निरनिराळ्या प्रकारे प्रश्न करून त्या दोघांपैकी एकाजवळ अंगठी असल्याचे कबूल करविले. त्याने त्यांना प्रत्येकी वीस रुपयांचा दंड केला. दंड भरून व अंगठी पाटलाला देऊन पार्वती व सोनदेव दोघं निघून गेली.

ती दोघं निघून गेल्यावर तो म्हातारा पाटलाला म्हणाला–"तुम्ही मला जी मदत केलीत त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. आतां मी आपली अंगठी घेऊन परत जावे म्हणतो."

परंतु वस्ताद पाटील स्मित करून म्हणाला–"काका! अशी घाईगर्दी करून कसे भागेल? तुम्ही ही अंगठी घेऊन जाल आणि उद्या दुसरा कोणी उपटसुंभ्या येऊन ती अंगठी त्याची असल्याचे सांगू लागला तर मी त्याला काय उत्तर देणार? तेव्हां तुम्ही विश्वास करण्या-लायक एखादे प्रमाण सांगा आणि अंगठी घेऊन जा. तोपर्यंत ही अंगठी माझ्याजवळ राहू द्या."

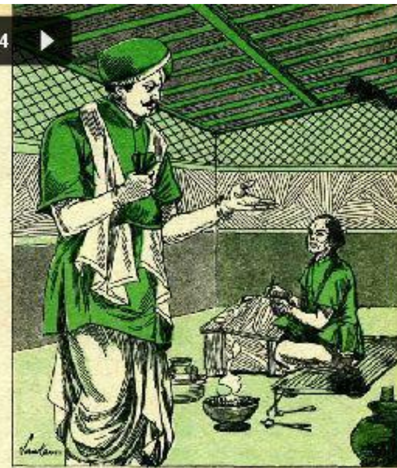
[illegible] होऊन त्या म्हाताऱ्याला मुका-टयाने जावे लागले.

त्या दिवशी रात्री पाटील त्या गावचा सोनार गणूशेटकडे गेला व म्हणाला–"हे पहा गणूशेट! एका जरूरीच्या कामाने आलो आहे तुमच्याकडे. तुम्हांला माहीत आहे, मी कोणाकडे कर्ज मागायला जात नाही. म्हणून बायकोची ही अंगठी तिच्या बोटातून काढून घेऊन आलो आहे. या अंगठीची किंमत असेल तेवढी द्या."

गणूशेटने अंगठी लक्षपूर्वक पाहिली व म्हणाला–"ही अंगठी फार किमतीची आहे पाटील, कमीत कमी चारशे रुपयांची असेल. परंतु माझ्याजवळ आतां फक्त दोनशेच आहेत. याहून जास्त एक पैदेखील नाही. म्हणून तुम्ही ही अंगठी आणखी कोणाकडे नेऊन द्या."

पाटलाने विचार केला, ही गोष्ट चार कानी गेली तर बिंग बाहेर पडेल. म्हणून गणूशेटला म्हणाला–"गणूशेट! त्यात काय हो, दोनशे आतां द्या आणि बाकी रक्कम मागाहून सवडीने द्या."

गणूशेट दोनशे रुपये घेऊन आला. पाटील ते घेत म्हणाला–"पण हे पहा गणूशेट! ही गोष्ट या कानाची त्या कानाला कळता कामा नये बरं का! माझी मान खाली होईल!"

दुसऱ्या दिवशी पाटलाने गणूशेटकडे बाकी रुपये मागितले.

"रुपये! कसले रुपये, पाटील? कशासाठी मी देऊ म्हणता? मी केव्हां घेतले तुमच्या-कडून?" गणूशेटने पाटलाला चीतच पाडले.

"गणूशेट! माझ्या वाटेला जाऊ नकोस. मी तुझे डोके उडवीन, सरकारात जाऊन! तुला माहीत आहेच माझा इंगा!" पाटलाने धमकावले.

गणूशेट त्या धमकीला थोडादेखील भ्याला नाही. तो पाटलाबरोबर सरकार दरबारी गेला आणि पाटलाने केलेली तक्रार बरोबर असल्याचे त्याने मान्य केले. राजाने गणूशेटला दंड केला.

गणूशेट हात जोडून राजाला म्हणाला– "महाप्रभो! आपण इतर लबाडांना जसा दंड व शिक्षा करता तशी या लाचखोर व लबाड पाटलाला दंड किंवा शिक्षा करावी."

राजाने चकित होऊन विचारले–"पाटलाने काय लबाडी केली रे?"

गणूशेटने अंगठीची गोष्ट अथपासून इतीपर्यंत राजाला सांगितली व पाटलाने ते सर्व खोटे असल्याचे सांगितले.

तेव्हां गणूशेट म्हणाला–"सरकार मी ही अंगठी मूळ एका अधिकाऱ्याला करून दिली होती. परंतु त्या अधिकाऱ्याने परत येऊन सांगितले की त्यांच्या बायकोला हिऱ्याची अंगठी हवी होती. परंतु तेवढे पैसे खर्च करण्याची त्या अधिकाऱ्यात शक्ती नव्हती. म्हणून मी एक खोट्या हिऱ्याची कमी किमतीची अंगठी करून दिली. घरी घेऊन जात असता ती त्याच्या हातातून रस्त्यात पडली. पाटलांनी लबाडी करून तीच अंगठी कोठून तरी बळकावली आहे. मी ज्या अधिकाऱ्याला ही अंगठी करून दिली होती, ते आता दरबारात हजर आहेत."

गणूशेटच्या तोंडचे ते शब्द ऐकून तो अधिकारी चटदिशी उभा राहला. त्याने गणूशेट म्हणाला ते खरे असल्याचे मान्य केले. पाटलाच्या लबाडीबद्दल राजाला राग आला. नंतर राजा गणूशेटला म्हणाला– "पण तूसुद्धा लबाडीच नाही का केलीस?"

गणूशेट स्मित करून म्हणाला– "आमच्या गावचे पाटील असली लबाडी वर्षानुवर्षे करीत आले आहेत, त्यांना आपल्यासमोर उभे करायला मला ही चांगली संधी मिळाली. म्हणून मी हे सर्व नाटक रचले, सरकार! मी लबाड असेन तर या नकली अंगठीसाठी मी दोनशे रुपये का दिले असते?"

गणूशेटचे चातुर्य राजाच्या नजरेस आले. राजाने त्याची पाठ थोपटली व त्याला एक हजार रुपये बक्षीस म्हणून देऊन त्याचा गौरव केला. नंतर पाटलाला कामावरून काढून दंड दिला.

खरा भक्त

एका गावी शंकरराव नावाचे एक मध्यम वर्गीय कुटुंबातले एक गृहस्थ रहात होते. त्यांनी आयुष्यातली सर्व सुखदुःखे भोगली होती. उतारवय झाले तेव्हां त्यांचे मन संसारातून विटले. त्यांनी सर्व संग परित्याग करून काशीला जायचे ठरविले. म्हणून चांगलासा दिवस पाहून ते काशीयात्रेला निघाले.

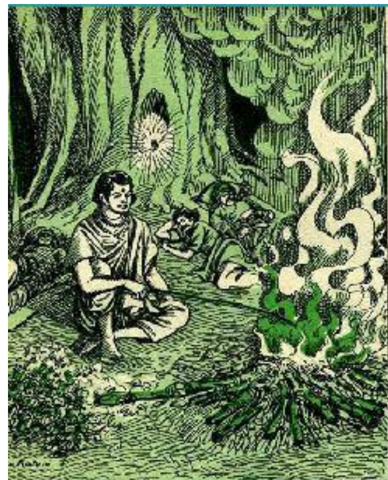
वाटेत शंकररावांना आणखी तिघे यात्री येऊन भेटले. ते तिघे एकाच गावातले राहणारे होते. एकहोते, लखूशेट. ते सोन्या-चांदीचा व्यापार करीत. लक्षावधी रुपये मिळविले तरी त्यांना मानसिक शांती लाभली नाही. म्हणून पुण्य संपादन करण्यासाठी ते काशीयात्रेला निघाले होते.

उरलेले दोघे सख्खे भाऊ होते. थोरला यादवराव काशीला जाऊन पैसे मिळवावे या हेतूने निघाला होता. धाकटा चंद्रराव विद्याभ्यास करून पांडित्य संपादन करण्यासाठी निघाला होता.

चौघे पायी प्रवास करीत एका जंगलात येऊन पोचले. एका जागी झाडीत त्यांना चकाकत असलेली एक वस्तू दिसली. त्या वस्तूच्या शेजारी एका माणसाचे डोके आणि हाडे पसरलेली होती.

ती वस्तू पाहून शंकररावाखेरीज इतर तिघांच्या मनात निरनिराळे विचार येऊ लागले. तिघे झाडीत शिरले. लखूशेट जव्हेऱ्याने तो हिरा असल्याचे सांगून चांगली किमत येईल असे सांगितले. म्हणाला–"एखाद्या राजबिड्याच्या मुकुटात शोभेल असा हिरा आहे. हिऱ्याच्या मालकाला वाघाने गाठून खाल्ले असावे.

हिरा विकून पैसे कसे मिळवायचे व त्यांची वाटणी कशी करावयाची या गोष्टीचा तिघे मनातल्या मनात विचार करू लागले.

यादवराव विचार करू लागला–"याची किंमत चौघांनी सारखी सारखी वांटून घ्यावी. मग काशीला जायची गरजच काय? एवढे पैसे असल्यावर गावातच व्यापार करतां येईल."

चंद्रावने विचार केला–"काशीला जाऊन किती विद्याभ्यास केला तरी किती पैसे मिळणार? या हिऱ्याच्या किंमतीतून आपला वांटा मिळाला की आयुष्यभर काळजी करण्याचे कारण उरणार नाही. मोठ्या भावाबरोबर व्यापारात पैसे लावीन आणि खूप पैसे मिळवीन."

लखूशेट पुण्य संपादनाची गोष्ट पार विसरला. हा हिरा कमी किंमतीत विकत घेऊन मोठ्या किमतीला विकला तर खूप फायदा होईल. तो कां घालवावा?

परंतु शंकररावाच्या मनात हिरा पाहून कोणत्याही प्रकारची चलबिचल झाली नाही. मेलेल्या माणसांच्या हाडात सांपडलेला तो हिरा पाहूनच त्याच्या मनात घृणा उत्पन्न झाली होती. म्हणून त्याने त्या हिऱ्याचा किंवा तो विकल्यावर मिळणाऱ्या वांट्याचा मोह ठेवलाच नाही.

तिघांनी शेजारी एखादे गांव किंवा पेठ असेल तर हिरा विकून टाकण्याचा विचार केला. चंद्रराव सर्वात लहान होता. तो एका उंच झाडावर चढला व मनुष्यवस्ती कोठे आहे का पाहू लागला. त्याने झाडावरून उतरून जवळपास कोठेही मनुष्यवस्ती नसल्याचे सांगितले.

काळोख पडू लागला होता. म्हणून तिघांनी रात्रभर त्या जंगलातच रहायचे ठरविले. त्यांनी तो हिरा उचलून झाडाच्या ढोलीत ठेवला आणि वाळक्या काटक्या गोळा करून त्यांचा जाळ केला. रानटी श्वापदे रात्री येतात व जाळ पाहून पळून जातात हे त्यांनी ऐकले होते. पाळीपाळीने एकाने पाहरा द्यायचे ठरले.

सकाळी उठून त्यांनी पाहिले तर चंद्रराव नव्हता. झाडाच्या ढोलीत ठेवलेला हिरादेखील नव्हता. चंद्ररावच हिरा घेऊन पळाला असावा, असा विचार करून तिघे पुढल्या प्रवासाला निघाले.

थोडे अंतर चालून गेल्यावर त्यांना चंद्ररावचे प्रेत दिसले. त्याचे सर्व अंग काळे निळे झाले होते. त्याच्या तोंडातून फेस बाहेर आला होता. त्याच्या एका हातात हिरा होता.

धाकट्या भावाचे प्रेत पाहून यादवरावाला फार वाईट वाटले. म्हणाला– "त्या हिऱ्याच्या मोहाला बळी पडला बिचारा. विद्याभ्यास करून त्याने चांगले नाव मिळविले असते. परंतु त्याची बुद्धी फिरली आणि तीच नागीण होऊन डसली."

लखूशेटने यादवरावाचे सांत्वन केले. परंतु शंकररावाचे शरीर पाया पासून मस्तकापर्यंत हादरले. तो हिरा पाहूनच त्याच्या अंगाचा थरकाप उडाला. त्या हिऱ्याने एकाचा जीव घेतला होता.

तिघांनी चंद्ररावाची उत्तरक्रिया केली व पुढल्या प्रवासाला निघाले. ते एका मोठ्या शहरात आले. गावाशेजारच्या एका धर्मशाळेत तिघे उतरले. शंकररावाने स्वतः साठी निराळी खोली घेतली. उजाडल्यावर दोघांना सांगायचे की हिऱ्याच्या किंमतीतला वांटा आपल्याला नको, असे त्याने मनाशी ठरविले होते.

लखूशेट व यादवराव एका खोलीत राहले. त्यांनी हिरा आपल्याजवळ संभाळून ठेवला. त्यांनी उजाडण्यापूर्वी हिरा घेऊन पळून जायचे ठरविले, म्हणजे

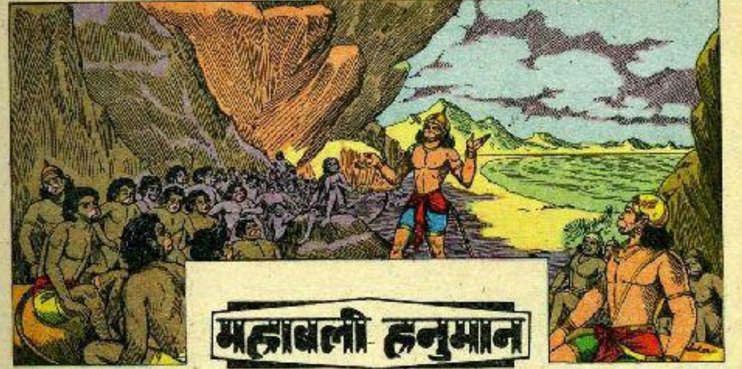
हिऱ्याची गोष्ट कोणाला कळणार नाही. परंतु त्यांच्यावर दाराच्या फटीतून कोणाची नजर आहे हे त्यांना कळले नाही. कोणाची तरी त्या हिऱ्यावर नजर पडली होती.

सकाळी शंकरराव उठला आणि आपण मनांत ठरविलेले दोघांना सांगण्याच्या हेतूने दोघांच्या खोलीजवळ गेला. परंतु पाहतो तर दार उघडे आणि दोघे मृतावस्थेत पडलेले होते. त्यांच्याजवळचा हिरा कोणी चोरून नेला होता. त्या हिऱ्यासाठी कोणी त्यांचा खून केला होता. त्यामुळे शंकर-रावाच्या मनात सुरवातीपासूनच घृणा होती ती आणखी वाढली. त्या हिऱ्याने एका मागून एक त्याच्या तिघां साथीदारांचा जीव घेतला होता.

त्यानंतर शंकरराव एकटा काशीच्या वाटेने चालू लागला. ज्या गावाला त्याच्या दोघां साथीदारांचा खून झाला होता त्या गावाबाहेर पडल्यावर त्याला बैरागी व साधूंचे थवेच्या थवे काशीयात्रेला जात असलेले दिसले. त्यांना लांब लांब दाढ्या होत्या. कपाळावर व अंगभर भस्म लावलेले होते. गळ्यात रुद्राक्षमाळा होत्या. वरून त्यांचा चेहरा शांत व गंभीर दिसत होता. त्यांच्या बरोबर चालत असतां शंकररावाच्या मनात एका भोले-नाथाशिवाय दुसऱ्या कोणाचा विचार आला नाही. त्याचे चित्त शिवलीन झाले होते. बैरागी वाटेत भक्तिगीते व भजने गात जात होते. काही लोक त्यांच्या तालावर नाचत होते. त्यांच्या बरोबर चालत असतां शंकररावाला एका झाडीत एक चकाकणारी वस्तू दिसली. त्याच्या चारीबाजूला एका माणसाचे प्रेत पडले होते. त्या हिऱ्यासाठी त्याच्या साथीदारांची जी गत झाली होती, तीच हिरा चोरून नेणाऱ्या खुन्याची झाली होती. शंकरराव तोंड फिरवून तेथून काही बोलल्याशिवाय पुढे निघून गेला.

काही दिवसांनी तो काशीस सुखरूप पोचला आणि शिवचरणी सेवेत लीन झाला.

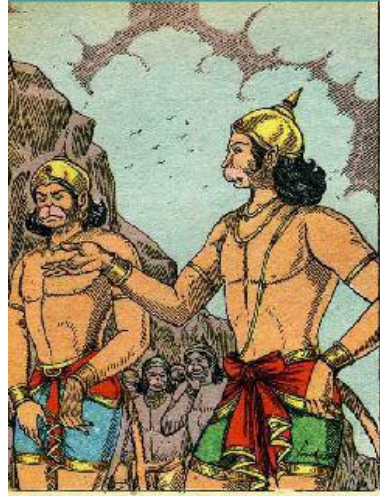

महाबली हनुमान

स्वयंप्रभेच्या गुहेतून बाहेर आल्यावर वानरांना समोर समुद्र दिसला. मोठ मोठ्या लाटा येऊन किनाऱ्यावर आदळत होत्या. सर्व वानर विंध्यपर्वताच्या नैऋत्य दिशेला फुलाफळांनी गदगदलेल्या झाडा-खाली एका टेकडीवर त्यावेळी येऊन पोचले होते. ते विचार करीत होते, सुग्रीवाने दिलेला अवधी तर संपत आला होता. सुग्रीवाच्या तापट स्वभावाची आठवण करून सर्व भ्याले होते.

तेव्हां वानर युवराज अंगद इतर वान-रांना म्हणाला–"वानर हो! आपल्याला सुग्रीवाने एका महिन्याचा अवधी दिला होता. तो तर संपला आहे, हे तर तुम्हांला सर्वांना माहीतच आहे. खरोखरी त्या देवीच्या गुहेत असतानाच अवधी संपला. अगदी सुरवातीला हनुमानाच्या सूचनेवरून सुग्रीवाने आपल्याला पंधरा दिवसांचा अवधी देऊन बोलाविले होते. ती गोष्ट आश्विन महिन्यात झाली. लक्ष्मण रागा-रागाने आल्यावर सुग्रीवाने आपल्याला पुन्हां बोलाविले. त्यानंतर त्याने आपल्याला परतायला एक महिन्याचा अवधी दिला. तो अवधी आतां संपला आहे. आतां आपण काय करायचे त्या विषयी विचार करणे आवश्यक आहे. आपल्याला अद्याप सीतेचा पत्ता लागला नाही. आपण सुग्रीवाच्या आज्ञेचा दोनदा भंग केला आहे. सुग्रीव म्हणजे कसा तापट आहे, हे तुम्हांला निराळे सांगायला हवे का? तो नक्कीच आपल्याला

ठार करील. आपण तिकडे जाऊन मरणाच्या यातना भोगण्यापेक्षा येथे उपोषण करून जीव दिलेला बरा. सुग्रीवाला माझ्यावर रागही आहे. मला युवराजपद मिळाले ते रामाच्या कृपेने, सुग्रीवाच्या इच्छेने किंवा कृपेने नाही. म्हणून कारण मिळाले तर तो मला ठार केल्याशिवाय राहणार नाही. तेथे सर्वांना दु:खी करून मरण्यात काय विशेष आहे? येथेच उपोषण करून मरणे बरोबर नाही का?"

ते ऐकून सर्व वानरवीर फार दु:खी झाले. म्हणाले–"आपल्याला सीतेची खुशाली कळली तरच आपण सुग्रीवाकडे परत जायचे, नाही तर येथेच मरायचे!"

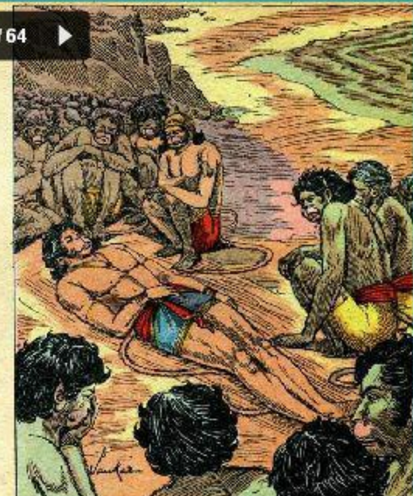
परंतु तार म्हणाला–"आपण मरण्याचे कारणच काय? आपण या गुहेत जाऊन मरण येईपर्यंत सुखाने राहू या. जास्त काळजी करू नका. येथे खायला कमी नाही. येथे आपल्याला रामाची भीती नाही की सुग्रीवाची भीती नाही."

हे सर्व हनुमान गुपचुप ऐकत होता. तो विचार करू लागला–"सुग्रीवाचे राज्य अंगद नक्कीच काबीज करणार. वालीचा हा पोरगा कुशाग्र बुद्धीचा आहे. याला देश काल परिस्थिती बरोबर कळते."

नंतर तो अंगदाला म्हणाला–"अंगदा! तू युद्धविद्येत आपल्या बापाहून मोठा आहेस नाही का? तरी एका गोष्टीचा विचार कर! हे वानर चंचल स्वभावाचे आहेत. हे नेहमी तुझ्याबरोबर तुझ्या पाठीशी राहतील. अशी मनाची समजूत करून घेऊ नकोस. मला, जांबुवंताला व इतर प्रमुख वानरवीरांना सुग्रीवाविरुद्ध फोडणे तुला शक्य नाही. ही गुहा म्हणजे लक्ष्मणाच्या बाणांना अभेद्य नाही, हे लक्षात असू दे. साधे पान फाडून टाकावे तसा तो ही गुहा फोडून टाकील. तू सुग्रीवाशी वैर करून या गुहेत शिरलास तर हे सर्व वानर तुला सोडून निघून जातील. त्यानंतर तुझी काडीचीही किंमत राहणार नाही. राम-लक्ष्मण तुला जिवंत सोडणार नाहीत.

सुग्रीव उदार स्वभावाचा आहे. त्याचा तुझ्यावर राग असण्याचे कारणच नाही. याशिवाय तुझी आई म्हणजे त्याला पट्टराणीसारखी आहे. तिचा तू मुलगा म्हणून तो तुला स्वत:च्या मुलासारखाच मानणार."

हनुमान म्हणाला ते ऐकून अंगद ते मान्य करण्याऐवजी म्हणाला–"सुग्रीवात कोणता असा चांगला गुण दिसला तुम्हांला? मोठ्या भावाने त्याला गुहेबाहेर राखण करायला ठेवले आणि आतून शत्रूला बाहेर जाऊ देऊ नकोस असे बजावून ठेवले होते. अशातऱ्हेने निश्चित झाल्यावर तो आत गेला. परंतु दुष्ट तो दुष्टच. सुग्रीवाने गुहेच्या तोंडावर दगड ठेवला. रामाने त्याच्यावर इतका उपकार केला, त्या उपकाराची फेड करण्याची गोष्ट सुग्रीव पार विसरला. शेवटी तो सीतेच्या शोधार्थ निघाला तो सुद्धा लक्ष्मणाच्या भीतीने. स्वत:च्या सद्बुद्धीने गेला नाही. अशा दुष्टाच्या हातून मी वाचेन याची काय शाश्वती? इतके स्पष्टपणे बोलून दाखविले असल्याचे कळल्यावर तर तो मला कधी जिवंत सोडणार नाही. मी किष्किंधेला मुळीच येणार नाही. मी येथेच उपोषण करतो. तुम्ही सर्व किष्किंधेला खुशाल जा. मी रामलक्ष्मणाची खुशाली विचारल्याचे त्यांना अवश्य सांगा."

अंगद इतके म्हटल्यानंतर आपल्या आईची आठवण काढून बराच वेळ उदास मनाने बसून राहिला. त्यानंतर त्याने सर्व वडीलधाऱ्या वानरांना नमस्कार केला आणि जमिनीवर दर्भासन घालून त्यावर पडून राहिला. ते पाहून सर्व वानर रडू लागले. अंगद दृढनिश्चयी आहे, तो बदलणार नाही, हे ओळखून सर्वांनी समुद्रात आंघोळ केली आणि दर्भासने अंथरून त्यांवर बसले. त्यानंतर ते जुन्या गोष्टी आठवून विचार करू लागले. रामाचा वनवास, सीताहरण, जटायु मरण, सुग्रीव संभाषण, वालीवध, त्यांनी सीतेच्या शोधासाठी केलेले प्रयत्न

वानरांचा कोलाहल ऐकून एक राक्षसाकार घार बाहेर आली आणि म्हणाली–"आज आपल्याला पोटभर खायला मिळणार!" ते ऐकून सर्व वानर घाबरले.

अंगद हनुमानाला म्हणाला–"आपल्यावर हे काय नवीन संकट आले आहे? ही घार म्हणजे सूर्यपुत्र संपाती आहे. रामासाठी जटायूने कसा प्राणत्याग केला हे आपणांसर्वांना माहीतच आहे, नाही का? आपण तसा प्राणत्याग रामाकार्यासाठी करू शकलो नाही, हीच दुःखाची गोष्ट!"

ते ऐकून संपाती मोठ्याने म्हणाला–"माझा धाकटा भाऊ मरण पावल्याची शोकवार्ता सांगून मला दुखविणारा कोण तो? जटायूचे आणि रावणाचे युद्ध कां झाले? मी बरेच दिवसांपासून जटायूची फक्त कीर्तीच ऐकत आलो आहे.

नंतर तो वानरांना पुढे म्हणाला–"सूर्यकिरणांची तीक्ष्णता असह्य होऊ लागली तेव्हां माझे पंख जळाले. म्हणून मला या पर्वतावरून खाली येता येत नाही. तुम्ही मला खाली उतरायला मदत करा."

ज्याने प्रथम वानरांना खाऊन टाकण्याचा विचार केला होता, तो जे हे सर्व बोलला त्यावर वानरांना विश्वास होईना. परंतु त्यांनी विचार केला आपण एवी तेवी मरण्याचेच ठरविले आहे, मग भिण्याचे कारण काय?

अंगद डोंगर चढून वर गेला आणि संपातीला खाली उचलून घेऊन आला. त्याने घडलेले वृत्त थोडक्यात सांगितले. म्हणाला–

"इक्ष्वाकु कुळात जन्मलेला राजा दशरथ याचा मुलगा राम आपल्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे धाकटा भाऊ लक्ष्मण व पत्नी सीता यांना बरोबर घेऊन दंडकारण्यात आला. तो जनस्थानात रहात असता रावणाने सीतेला बळजबरीने उचलून नेले. रावण आकाशमार्गाने जात असता दशरथ राजाचा मित्र जटायू रावणाला आडवा आला. त्याने रावणाशी युद्ध केले आणि काही वेळ का होईना सीतेचे रक्षण केले. परंतु शेवटी रावणाने त्याचे पंख कापून त्याला असहाय केले. रामाने जटायूला भेटून त्याचे सांत्वन केले व त्याचा अग्निसंस्कार वगैरे केला. नंतर राम किष्किंधेच्या बाजूला आला. तेथे त्याने माझा चुलता सुग्रीव याला मदत करून माझे वडील वाली यांचा वध केला. नंतर रामाने सुग्रीवाला वानरांचा राजा केले. त्या सुग्रीवाच्या आज्ञेने आम्ही सीतेच्या शोधार्थ इकडे आलो. परंतु आज पावेतो आम्हांला सीतेचा शोध लागला नाही. आम्ही परतलो तर सुग्रीव आम्हांला मृत्युदंड देईल किंवा रामाच्या हाती आम्हांला मरण येईल."

संपाती उच्च स्वरात म्हणाला–"तुम्ही रावणाशी युद्ध करून मरण पावला म्हणालात तो जटायू माझा धाकटा भाऊ होता. मी म्हातारा झालो आहे, पंखहीन झालो आहे. आतां रावणाशी युद्ध करून आपल्या धाकट्या भावाच्या वधाचा सूड घेण्याची शक्ती माझ्या अंगात उरली नाही. काय करावे, समजत नाही. वृत्रासुराचा इंद्राने वध केला त्या काळात आम्ही दोघे भाऊ परस्पराशी चढाओढ करून आकाशात उडालो व सूर्याच्या अगदी जवळ जाऊन पोचलो. तेव्हां जटायूला सूर्यकिरणांची

उष्णता असह्य झाली. म्हणून त्याला वाचवायला मी पुढे झालो. मी त्याला आपल्या पंखाखाली घेतले व माझे पंख पोळून गेले. मी विन्ध्यपर्वतावर आदळलो. तेव्हांपासून मी येथेच राहतो आहे. माझ्या धाकट्या भावाची खुशाली मला आजवर कळली नव्हती."

ते ऐकून अंगदाने संपातीला विचारले–"तो राक्षसांचा राजा रावण कोठे राहतो, तुला माहीत आहे का?"

संपाती म्हणाला–"बाबांनो! तो रावण एका अत्यंत सुंदर स्त्रीला घेऊन जात होता हे मी स्वतःच पाहिले. ती मोठमोठ्याने "रामा! रामा!" असे ओरडत होती व

तडफडत होती. तेव्हां ती सीताच होती यात मला तरी शंका उरली नाही. आतां रावणाची गोष्ट विचाराल, तर तो लंकेत राहतो. तो विश्रवसूचा मुलगा आणि कुबेराचा धाकटा भाऊ आहे. समुद्राच्या मधोमध शंभर योजनांच्या अंतरावर लंका द्वीपात तो राहतो. तुम्ही समुद्र पार करून गेलात तर तुम्हांला तेथे रावण व सीता दोघे मिळतील. तुम्ही रामाकरवी त्या दुष्ट राक्षसाचा वध करविलात तर माझ्या मनाचे समाधान होईल. आतां तुम्ही समुद्र पार कसा करायचा, ते पहा!"

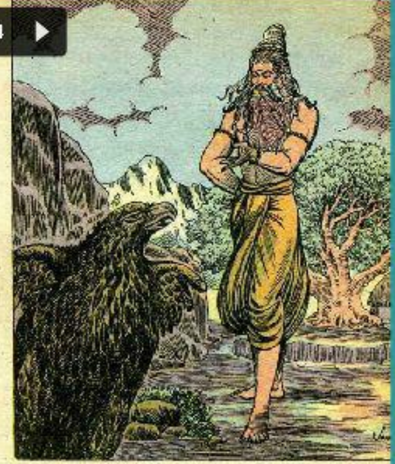
नंतर वानरांनी संपातीला समुद्रतीरावर नेले. तेथे त्याने आपल्या भावासाठी तर्पण आदि संस[illegible] लागणार या आशेने वानरांना परमानंद झाला.

जांबुवंत इतर वानरांच्या वतीने संपातीला म्हणाला–"रावणाने सीतेचे हरण केले त्याविषयी तुला आणखी काही माहीत असेल तर सांग." तेव्हां संपाती म्हणाला–

"मी पंख जळल्यानंतर या पर्वतावर पडलो तेव्हांपासून आपल्या वृद्ध पित्याला म्हणजे मला माझा मुलगा सुपार्श्व हा दररोज एक वेळ येऊन पोटभर अन्नपाणी पोचते करतो आहे. एके दिवशी तो सूर्यास्त होईपर्यंत आला नाही. त्याला यायला उशीर झाला आणि काही खाद्य पदार्थ घेऊन आला नाही. एक तर मी म्हातारा आणि त्यात काही न खाल्ल्यामुळे माझा जीव कासावीस झाला होता. म्हणून मी त्याला खूप रागावलो. तेव्हां त्याने माझें सांत्वन करीत झालेले वृत्त सांगितले. तो ठरल्या वेळीच महेंद्र पर्वतावर आहार आणायला गेला तेव्हां त्याला एक काळा कभिन्न राक्षस विजेसारख्या चकाकणाऱ्या एका सुंदर स्त्रीला नेत असलेला दिसला. त्या दोघांना आहार म्हणून धरून घेऊन येण्यासाठी माझा मुलगा त्यांना आडवा आला. तो काळा राक्षस माझ्या मुलाला [illegible] सुपार्श्वने त्याला वाट दिली. त्यानंतर तो अत्यंत वेगाने निघून गेला. नंतर माझ्या मुलाने आकाश भूतांना विचारले की तो कोण होता व ती स्त्री कोण होती? तेव्हां त्यांनी तो राक्षसांचा राजा रावण असल्याचे आणि ती स्त्री रामाची सती साध्वी स्त्री सीता असल्याचे सांगून तो तिला बळजबरीने नेत असल्याचे सांगितले. तों उशिरां येण्याचे हेच कारण होते."

त्यानंतर वानरांनी संपातीला पुन्हां पर्वतावर पोचते केले. तेव्हां त्याने त्याच्या चारीबाजूला जमलेल्या वानरांना आपला एक जुना अनुभव वर्णन करून सांगितला. म्हणाला–

"मी पंख जळल्यावर या पर्वतावर पडलो तेव्हां येथे एक आश्रम होता. तो निशाकर नावाच्या एका थोर ऋषीचा आश्रम होता. ती गोष्ट होऊन आठ हजार वर्षे लोटली. मी पर्वतावरचे खाचखळगे ओलांडत कसाबसा त्या ऋषींजवळ पोचलो. तेथे एका झाडाखाली बसून मी महर्षींच्या दर्शनासाठी वाट पहात होतो. तेव्हां मला एक विचित्र दृश्य दिसले. दक्षिणेकडून ते स्नान करून येत असतां त्यांच्याबरोबर अस्वले, हरणे, वाघ, सिंह, हत्ती, नागसाप वगैरे येत असलेले दिसले. त्यांनी आश्रमात

प्रवेश करताच ती सर्व श्वापदे निघून गेली. आत जाऊन निशाकर महर्षी काही वेळाने बाहेर आले आणि विचारू लागले,–'घारींचे राजे असलेल्या दोघां भावांना मी ओळखतो. त्यांतला मोठा तू संपाती नाहीं का? जटायू तुझा धाकटा भाऊ नाही का? तुम्ही दोघे मधून मधून मनुष्यरूपे येऊन मला नमस्कार करीत होतां. तुला काही आजार बिजार तर नाही झाला. तुझे पंख कसे काय गळले? कोणी तुला शिक्षा तर नाही केली?"

"मी त्यांना घडलेले सर्व वृत्त सांगितले. कैलास पर्वतावर ऋषींसमोर मी व माझ्या भावाने प्रतिज्ञा केली की सूर्यास्त होण्यापूर्वी

आम्ही सूर्यापाठोपाठ उडतो. आम्ही बराच वेळ उडत राहालो. पृथ्वीवरची नगरे आम्हांला गाडीच्या चाकांसारखी भासली. वाटेत आम्हांला वेदघोष ऐकू येत होता. लालवस्त्रे परिधान करून गान करीत असलेल्या स्त्रिया दिसल्या. आम्ही आणखीवर उडू लागलो. मोठमोठी जंगले कुरणांसारखी, पर्वत दगडाधोंड्यांसारखे, नद्या पाऊलवाटांसारख्या दिसत होत्या. आम्हांला दम लागला, त्याच बरोबर भयदेखील वाटू लागले. डोके फिरू लागले, डोळ्यासमोर काळोखी आल्यासारखे, म्हणजे घेरी येत असल्यासारखे वाटू लागले. आम्ही कोठे, कोणत्या दिशेने चाललो आहो, कळत नव्हते. त्यावेळी सूर्य व पृथ्वी समान अंतरावर आहेत असे वाटत होते.

"तेवढ्यात जटायूला घेरी आल्यासारखे झाले व तो खाली पृथ्वीकडे पडू लागला. मी चटदिशी खाली आलो आणि त्याला आपल्या पंखाखाली घेतले. तेव्हां सूर्याच्या उष्ण किरणांपासून त्याचे रक्षण झाले, परंतु माझे पंख जळाले. जटायू बहुतेक जनस्थानात पडला. हे सर्व मी निशाकर महर्षींना सांगितले आणि म्हणालो–'आतां मला जगण्याची इच्छा उरली नाही. पर्वतावरून उडी टाकून जीव देण्याचा विचार करीत आहे.'"

"त्या महर्षींनी मला भविष्य सांगितले की, तुम्ही सीतेच्या शोधार्थ याल, मी तुम्हांला मदत करीन आणि त्यानंतर मला पुन्हां पंख फुटतील. म्हणून त्यांनी मला येथेच रहायला सांगितले."

संपाती हे सर्व सांगत असतां त्याला पंख फुटले. तो चमत्कार वानरांनी पाहिला. ते पंख व पिसे लाल भडक होती. संपातीला फार आनंद झाला व तो म्हणाला– "निशाकर मुनींचे भविष्य खरे ठरले, मला पुन्हां पंख आले. माझ्या अंगात शक्तीचा संचार होत आहे. तुम्हांला नक्कीच यशप्राप्ती होणार. मी आपल्या पंखांत किती बळ आहे, पाहतो." असे म्हणत संपाती आकाशात उडाला आणि अदृश्य झाला.

अमरवाणी

सर्वथा सुकरम् मित्रम्,
दुष्करम् परिपालनम् ;
अनित्यत्वाच्च चित्तानाम्
प्रीति रल्पेपि भिद्यते ॥ १ ॥

[मित्र मिळविणे सोपे आहे, त्याला टिकविणे कठीण आहे, मन स्थिर रहात नाही, म्हणून लहान सहान कारणांवरून स्नेह (मैत्री) नष्ट होतो.]

मित्रम् ह्यर्थगुणश्रेष्ठम्
सत्यधर्मपरायणम्
त द्द्वयं तु परित्यक्तम्
न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

[सत्याच्या आणि धर्माच्या आधारे जो मित्र होतो तो अर्थापेक्षा (पैशा पेक्षा) अधिक मोलाचा असतो, अशा मित्राला सोडणारा धर्माचरण करूच शकणार नाही.]

परोक्षे कार्यहंतारम्,
प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्
वर्जये त्तादृशम् मित्रम्
विषकुंभ पयोमुखम् ॥ ३ ॥

[दृष्टीआड कामाचा बिघाड करणाऱ्या आणि समोर गोडगोड बोलणाऱ्या मित्राला सोडावे. तो वर तोंडाजवळ दूध आणि खाली विष असलेल्या मडक्यासारखा आहे.]